

Tilburg University

Tussen recht en realiteit

Letschert, R.M.

Publication date:
2012

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Letschert, R. M. (2012). *Tussen recht en realiteit: Duurzaam herstel na massavictimisatie*. Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Tussen recht en realiteit: Duurzaam herstel na massavictimisatie

Inaugurele rede door Prof. Dr. Mr. Rianne Letschert

Prof. Dr. Mr. Rianne Letschert is hoogleraar Victimologie en Internationaal Recht aan Tilburg University. Zij doet onderzoek op het gebied van de ontwikkeling en implementatie van slachtofferrechten, en naar collectief slachtofferschap als gevolg van internationale misdaad en schendingen van de mensenrechten, bijvoorbeeld in de vorm van terrorisme of genocide. Zij is verbonden aan het International Victimology Institute Tilburg (INTERVICT).

Tussen recht en realiteit: Duurzaam herstel na massavictimisatie

Prof. Dr. Mr. Rianne Letschert

Rede

Rede, uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Victimologie en Internationaal Recht aan Tilburg University
op 10 februari 2012 door Rianne Letschert

© Prof. Dr. Mr. Rianne Monique Letschert, Tilburg University, 2012
ISBN: 978-94-6167-082-3

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

Tussen recht en realiteit: Duurzaam herstel na massavictimisatie

To Marie Therèse Umutarutwa (Kinyinya – Rwanda)

(Overlevende van de genocide in Rwanda)

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Victimologie in de context van massavictimisatie	10
Juridische slachtoffervoorzieningen	11
Psychologische impact	12
Maatregelen gericht op herstel	16
Uitdagingen	22
Herstel als recht, als symbool, als proces	30
Herstel als recht	31
Herstel als symbool	36
Herstel als proces	37
Een overkoepelend raamwerk tot herstel; enkele overwegingen	40
Collectieve herstelmaatregelen	46
Herstel in samenhang met ontwikkelingshulp	52
Het perspectief van slachtoffers	56
Naar duurzaam herstel	60
Dankwoord	64
Selectie van geraadpleegde literatuur	68

Inleiding

Mijnheer de Rector Magnificus,

Mijnheer de Decaan van Tilburg Law School,

Dames en heren,

The bloody massacres in Bangladesh quickly covered the memory of the Russian invasion of Czechoslovakia, the assassination of Allende drowned out the groans of Bangladesh, the war in the Sinai desert made people forget Allende, the Cambodian massacre made people forget Sinai, and so on and so forth until ultimately everyone lets everything be forgotten (Milan Kundera, The Book of Laughter and Forgetting, 1980).

Inleiding

9 januari 2012; ik leg de laatste hand aan de tekst van mijn oratie. De ochtendkranten berichten wederom over de onrust in Syrië. De teller staat inmiddels op meer dan 5,000 doden en vele gewonden. Syrië is niet het enige land waarover in dit nieuwe jaar wordt geschreven. Andere landen in het Midden-Oosten worstelen met de overgang naar nieuwe democratische regimes,¹ en in verschillende gebieden op het Afrikaanse continent woeden hevige onlusten. Een land waar al jaren een conflict heerst is de Democratische Republiek Congo (hierna Congo). Het literaire en populaire boek ‘Congo’ (Van Reybrouck 2010) geeft een historische analyse van het ontstaan van de staat en de verschillende en opeenvolgende conflicten die het land en haar bevolking in de ban houden. Het leed voor de bevolking is immens; deze gefragmenteerde staat, met meer dan 250 etnische groepen, kent een lange geschiedenis van geweld, corruptie en extreme armoede. Miljoenen dollars zijn geïnvesteerd in alleen al de hervorming van het juridische apparaat (door organisaties zoals de Europese Unie en de Verenigde Naties). Vanaf 2004 is het Internationaal Strafhof haar eerste onderzoeken ten aanzien van de internationale misdrijven gepleegd in Congo gestart. De initiatieven van het Strafhof hebben zich onder meer gericht op de provincie Ituri.

**Ik dank Marc Groenhuijsen, Randall Lesaffer, Anne-Marie de Brouwer en Frits Letschert voor hun buitengewoon nuttige bijdragen aan eerdere versies van deze rede.*

¹ Zo stelt de NGO ‘Iraq Body Count’ op 2 januari 2012 dat de oorlog in Irak sinds de Amerikaanse invasie aan ongeveer 162,000 mensen het leven heeft gekost, waarvan ongeveer 79 procent burgers waren. Het Human Security Report 2009/2010 geeft een gedetailleerd overzicht van trends in human insecurity.

Daar hebben onder andere de Hema en Lendu milities op sadistische wijze huisgehouden, met als doel een grotere controle over het land en de natuurlijke hulpbronnen te krijgen. Hiertoe zijn gemeenschappen aangevallen, duizenden burgers verkracht, verminkt, verwond en vermoord en meer dan 500.000 mensen hebben zich verplaatst naar Oeganda en Oost-Congo. Het op brute wijze verkrachten van honderdduizenden vrouwen en kinderen gebeurt in Congo, nog steeds, op grote schaal.²

Elk van deze conflicten kent eigen contextspecifieke oorzaken, waarbinnen de meest vreselijke vormen van geweld tegen individuen en groepen worden waargenomen. Echter, het enorme en onmenselijke leed dat wordt toegebracht aan mannen, vrouwen en kinderen verschaft ze een gemeenschappelijke noemer. De schade die mensen in dit soort conflicten oplopen kent verschillende vormen. Van economische schade (huizen worden leeggeroofd of afgebrand), tot fysieke en emotionele schade (familieleden, vrienden en burens worden verminkt, vermoord en verkracht). Massavictimisatie kan ook tot additionele tragedies leiden zoals de grootschalige verspreiding van besmettelijke ziektes als HIV/AIDS, niet alleen bij overlevenden maar ook bij hun nieuwgeboren kinderen. Het leed dat mensen ondergaan stopt niet als het conflict ten einde is. De schade duurt voort, wordt soms erger, of heeft dusdanig structurele gevolgen dat de kansen op een leven zonder blijvende schade steeds kleiner worden. Wat betekent dit voor de slachtoffers?³ Hebben zij enige mogelijkheid of kans op gerechtigheid of herstel zoals verankerd ligt in internationale juridische instrumenten? Of moeten wij met Hannah Arendt constateren dat de enormiteit van het kwaad de grenzen van het recht explodeert (1992, 54)?⁴

² Het is inmiddels algemeen erkend dat verkrachtingen en andere vormen van seksueel geweld niet slechts bijproducten van oorlog zijn, maar deel uitmaken van oorlogsstrategieën en derhalve worden ingezet als oorlogswapen om families en gemeenschappen te verwoesten, zie ook VN SC Resolution 1820, 2008. Overigens laten cijfers steeds vaker zien dat ook mannen en jongens slachtoffer worden van seksueel geweld in oorlogstijd (Sivakumaran 2010; Johnson et al. 2010; Ku, De Brouwer, Rönkens 2011).

³ In mijn oratie zal ik consequent het woord ‘slachtoffers’ gebruiken (zoals ook in juridische instrumenten gebruikelijk is), in plaats van het ook gebruikte woord ‘overlevenden’ (resp. victims – survivors). Voor een uitgebreide verhandeling over de terminologie en conceptualisering rondom slachtofferschap verwijs ik naar Van Dijk (2006).

⁴ Arendt schreef als volgt: ‘The Nazi crimes, it seems to me, explode the limits of the law; and that is precisely what constitutes their monstrousness.’

Laat ik voorop stellen dat elke poging om recht te doen in het licht van massavictimisatie een bijzonder moeilijke taak is. Immers, welke straf past de moord op honderdduizenden? Is het mogelijk om adequaat daders, omstanders en slachtoffers te onderscheiden in de chaos van een ineengestorte rechtsstaat? Hoe moeten we ons herstel voorstellen van slachtoffers die alles zijn verloren; hun families, hun bezittingen, hun woning, en die getuige zijn geweest van de meest wrede vormen van sadisme of dit zelf hebben ondergaan? Wat is de impact van de slachtofferervaringen op de psyche van individuen en groepen en is dit anders vergeleken met slachtoffers van conventionele misdaad? En kan een reactie door toepassing van het internationale strafrechtelijke kader en het internationale mensenrechtenkader op deze misdrijven bijdragen aan de wederopbouw van samenlevingen waar de net afgekondigde vrede nog zo fragiel is (zie ook Pemberton, Letschert, De Brouwer en Haveman 2011)?

In mijn lezing vandaag staat het complexe vraagstuk rondom herstel aan slachtoffers na massavictimisatie centraal. De geschiedenis leert ons dat de meeste samenlevingen geen oprechte interesse tonen in het lot van slachtoffers; er is vaak grote terughoudend om de gepleegde gruwelijkheden onder ogen te zien of überhaupt te erkennen dat ze hebben plaatsgevonden. Daar komt bij dat vaak een gevoel van de *onherstelbaarheid* van de schade overheerst. Ik zal u de complexiteit rondom het vraagstuk van herstel na massavictimisatie voorleggen, waarbij ik een aanzet zal geven tot een op herstel gericht raamwerk waarbinnen deze complexiteit kan worden ontrafeld. Het overkoepelende doel van mijn oratie is tweeledig. Enerzijds het belang van het mensenrechtenkader voor de victimologie benadrukken en vice versa, en anderzijds het geven van een aanzet tot het vinden van een juiste balans tussen een individuele en collectieve aanpak van herstel na massavictimisatie waarbij zo veel mogelijk recht wordt gedaan aan de behoeften die bestaan bekeken vanuit beide perspectieven (individueel – collectief).

Victimologie in de context van massavictimisatie

Ondanks dat mensenrechtenschendingen van oudsher door victimologen als onderwerp van studie werd gezien en zelfs de oorsprong van de victimologie is (Elias 1985; Van Dijk, Groenhuijsen, Winkel 2007), moet men erkennen dat vraagstukken betreffende oorlogsmisdaden, misdrijven tegen de menselijkheid en genocide (de internationale misdrijven die vallen onder de jurisdictie van het Internationaal Strafhof) lange tijd weinig tot geen aandacht kregen binnen de traditionele victimologie. In de afgelopen 5 á 10 jaar is hier verandering in gekomen. Victimologen bestuderen inmiddels een scala aan onderzoeksvragen die betrekking hebben op de gevolgen van massavictimisatie door conflictsituaties. Hierbij wordt gebruik gemaakt van bestaande inzichten die victimologen hebben vergaard in studies naar de gevolgen van slachtofferschap binnen het kader van conventionele misdaad. De vraag wordt dan, terecht, gesteld of deze inzichten wel één op één toepasbaar zijn op de context waar ik vandaag over spreek. Het antwoord zal verschillend zijn naar gelang de specifieke onderzoeksvraag die onderwerp van studie is. Alvorens ik verder in ga op de complexiteit rondom herstel, zal ik kort schetsen op welke manieren de traditionale victimologie wordt uitgedaagd door situaties van massavictimisatie. Ik zal me hier beperken tot een analyse van slachtoffervoorzieningen die een juridische verankering kennen en de psychologische gevolgen van slachtofferschap.

Juridische slachtoffervoorzieningen

Zoals Groenhuijsen recent verwoordde, richt de victimologie (en ik citeer) ‘zich in hoofdzaak op het vaststellen van de frequentie en de aard van gepleegde misdrijven, op de reacties die de getroffen slachtoffers vertonen, de behoeften van die slachtoffers in de nasleep van een delict en op de vraag hoe de negatieve gevolgen van misdrijven zoveel mogelijk kunnen worden beperkt’ (Groenhuijsen 2011, 1). Van oudsher speelt het strafrechtelijk systeem hierin een belangrijke rol, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar het onderzoeken van mogelijkheden om secundaire victimisatie tegen te gaan (oftewel die mogelijke *negatieve* gevolgen van deelname aan een strafproces *beperken*). Een andere tendens is het nagaan of ook elementen van herstel in het strafproces kunnen worden ingebracht (oftewel die het *bevorderen* van *positieve* gevolgen als doel hebben).

De focus op rechten rondom en in het strafproces zien we ook terug in internationale juridische instrumenten.⁵ De VN Verklaring uit 1985 betreffende ‘Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power’ kent 17 artikelen gericht op slachtoffervoorzieningen. Deze artikelen richten zich vooral op slachtofferschap als gevolg van conventionele misdaad. Slachtofferrechten zijn bijvoorbeeld het recht op toegang tot een rechter, het recht op deelname aan het proces, en het recht op financiële compensatie. Een definitie van slachtofferschap is opgenomen in de artikelen 1 en 2. Hierbij is het van belang te melden dat zowel directe als bepaalde indirecte slachtoffers gebruik mogen maken van de rechten en beginselen opgenomen in de Verklaring. De Verklaring kent slechts vier vaag geformuleerde artikelen over machtsmisbruik door overheden. De later aangenomen VN ‘Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law’ (2005) (hierna Herstelbeginselen) en het Statuut van Rome van het Internationale Strafhof (1998) hebben een deel van dit bestaande juridische vacuüm gedicht. Echter, ondanks de opname van slachtofferrechten in dit soort instrumenten blijkt de werking van klassieke slachtofferrechten – zoals het recht tot deelname aan het proces of het recht op compensatie – in de praktijk veel moeilijker uitvoerbaar in de context van massavictimisatie. Ik kom later terug op de redenen hiervan.

Psychologische impact

Ook vanuit psychologisch oogpunt is het belangrijk te onderzoeken of de gevolgen van massavictimisatie soortgelijke of andere effecten op slachtoffers hebben vergeleken met conventionele misdaad. Verschillende studies (voornamelijk ten aanzien van terrorisme, zie voor een overzicht Letschert et al. 2010) hebben aangetoond dat slachtoffers dezelfde behoeften hebben, of ze nu slachtoffer van grootschalige misdrijven zijn of slachtoffer van conventionele misdaad. De reacties zijn ook over het algemeen dezelfde; denk aan shock, boosheid, depressie, schuld, angst en de behoefte dat de daders worden gestraft (Winkel 2007). Echter, de impact van de slachtofferervaringen kan veelomvattender zijn en ook hier zien we dat de implementatie van bestaande slachtoffervoorzieningen additionele complicaties met zich mee kan brengen (Letschert, Staiger, Pemberton 2010; Letschert, Haveman, De Brouwer en Pemberton 2011).

⁵ Zie voor een uitgebreide verhandeling over en een compilatie van slachtofferrechten en de juridische bindendheid van de verschillende internationale slachtofferinstrumenten resp. Groenhuijsen & Letschert 2008; Letschert & Groenhuijsen 2011).

Zo zijn slachtoffers van groeps geweld niet alleen bezorgd om hun eigen veiligheid, maar ook om de veiligheid van familie, vrienden en andere leden van de groep en delen zij vaak dezelfde vreselijke slachtofferervaringen.⁶ Slachtofferschap van een groep heeft ook gevolgen voor de omstandigheden waarbinnen slachtoffers hun leven kunnen opbouwen. In veel gevallen zijn de daders van de misdaden deel van die context; soms ook als dader en slachtoffer in eenzelfde periode. Met betrekking tot massavictimisatie als gevolg van internationale misdrijven is het daarnaast zo dat voor veel mensen de victimisering niet een eenmalig incident betreft. In plaats daarvan is sprake van meervoudige victimisatie, zowel direct als indirect. Eén en dezelfde persoon kan slachtoffer worden van meervoudige groepsverkrachtingen, getuige zijn van de dood en/of marteling van één of meerdere familieleden en al zijn bezittingen vernietigd zien worden. Het boek 'De mannen die mij hebben vermoord' (De Brouwer, Chu, Muscati 2011) documenteert op treffende en dus dramatische wijze getuigenissen van slachtoffers van seksueel geweld in Rwanda. De getuigenissen tonen de ernst, duur en gevolgen aan van meervoudige victimisatie in situaties van oorlogsgeweld. Zoals verschillende studies hebben aangetoond kan het effect van meervoudige victimisering dan ook cumulatief zijn en het trauma daardoor een andere impact hebben (Shaw 2001, Wemmers 2011). Als laatste voorbeeld verwijs ik naar de mogelijkheden die slachtoffers hebben om hun trauma te boven te komen. De hoeveelheid fysieke en innerlijke kracht die individuen bezitten en hoe ze zelf maar ook anderen hun kwetsbaarheid beleven, zijn onderdeel van hun ervaringen ten aanzien van de misdaden die ze ondergaan hebben (Goodey, 2005). Fysieke en innerlijke kracht hebben invloed op het effect van de misdaden op slachtoffers en de mogelijkheden om tot herstel te komen. Dit speelt met name een rol in postconflictsituaties, vanwege de ernst van het geweld, de afwezigheid van deugdelijke medische en psycho-sociale zorg na beëindiging van het conflict, en de ineenstorting van zowel formele als informele sociale netwerken.

Zoals Pemberton, De Brouwer, Haveman en ikzelf eerder betoogden, is een extra complicatie dat slachtoffers van internationale misdrijven zelden worden erkend als slachtoffers ten tijde van hun slachtofferschap. In plaats daarvan worden ze buiten de zogenaamde morele cirkel geplaatst en soms zelfs als daders

⁶ Het feit dat in verscheidene conflicten op grote schaal seksueel geweld werd/wordt gepleegd (denk aan Rwanda, Congo), brengt ook additionele complicaties met zich mee. Het voert te ver hier in deze rede uitvoerig op in te gaan (zie onder meer Ku, De Brouwer, Römken 2011).

afgeschilderd (Pemberton, Letschert, De Brouwer, Haveman 2011; Waller 2007; Mann 2005; Staub 1989). Zoals Kant reeds eeuwen geleden schreef is het van groot belang slachtoffers hun menselijke waardigheid terug te geven: 'Humanity itself is a dignity; for a man cannot be used merely as a means by any man [...] but must always be used at the same time as an end. It is just in this that his dignity (personality) consists [...] so neither can he act contrary to the equally necessary self-esteem of others [...] he is under obligation to acknowledge, in a practical way, the dignity of humanity in every other man' (Kant 1785, in 1991, 255).

Samenvattend, de psychologische reacties op massavictimisatie zijn niet zozeer anders vergeleken met slachtofferschap in de context van conventionele misdaad. Echter, de mogelijkheden voor slachtoffers om met hun trauma om te gaan in een postconflictsituatie stelt de psychologische victimologie voor belangrijke vragen en uitdagingen (zie onder meer Danieli 2009).

Maatregelen gericht op herstel

Na dit korte uitstapje naar de psychologie, terug naar het recht. Ik heb al gesteld dat bestaande slachtofferrechten moeilijk implementeerbaar zijn binnen de context van massavictimisatie. We hebben het dan onder meer over het recht op deelname aan een juridisch proces, het recht op informatie over de voortgang van een proces of het recht op compensatie. Zoals ik eerder schetste richt de VN Verklaring uit 1985 waarin de belangrijkste slachtofferbeginselen zijn opgenomen zich met name op slachtofferrechten die betrekking hebben op het strafrechtelijk systeem. Slechts vier bepalingen gaan over grootschalige schendingen gepleegd door overheden, getypeerd als machtsmisbruik. De VN Verklaring uit 2005 betreffende Herstelbeginselen⁷ heeft hier verandering in gebracht. Deze verklaring behelst een scala aan beginselen die er op moeten toezien dat slachtoffers een ‘effective remedy’ krijgen en dat overheden herstelmaatregelen nemen. Het feit dat deze Verklaring pas in 2005 kon worden aangenomen, na 15 jaren van onderhandeling, toont de gevoeligheid van het onderwerp aan. Zowel recht als samenleving waren voor lange tijd niet slachtoffer-georiënteerd. Onder het internationale recht was het claimen van recht op herstel aanvankelijk voorbehouden aan staten en niet aan individuen. Pas betrekkelijk recent, onder een beweging die ook wel de ‘humanisering van het internationale recht’ (Meron 2006) wordt genoemd, krijgen slachtofferrechten bredere internationale erkenning, zoals tot uiting komt in internationale mensenrechtenverdragen en in uitspraken van internationale mensenrechtenhoven en internationaal strafrechtelijke tribunalen (Bassiouni 1988a). Was het mensenrechtendiscours voor lange tijd vooral geïnteresseerd in de rechten van de verdachte, meer en meer zien we dat de aandacht – terecht – ook naar het slachtoffer gaat.⁸ Dit heeft geleid tot belangrijke ontwikkelingen die met name overheden aanmoedigen, en soms verplichten, slachtoffers effectieve rechtsmiddelen te verschaffen wanneer hun rechten zijn geschonden.

Ook in samenlevingen die een transitie doormaken van conflict naar democratie, zien we in de recente geschiedenis dat de aandacht voor herstelmaatregelen meer op de voorgrond treedt, met name in Latijns-Amerika en Afrika.

⁷ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law (UN Resolution 60/147, 2005).

⁸ Zo is Amnesty International, een organisatie die van oudsher opkomt voor de rechten van verdachten (met name politiek gevangenen), recent een campagne begonnen ten behoeve van slachtoffers van terrorisme en gewapende conflicten. Zie <http://www.amnesty.org/en/campaigns/security-with-human-rights/issues/Victims-terrorism-armed-groups>.

Verskillende mechanismen, processen en andere experimenten zijn opgezet, vaak in combinatie met elkaar, zoals strafrechtelijke processen,⁹ waarheids- en verzoeningscommissies, administratieve herstelprogramma's en institutionele hervormingen. De processen door middel waarvan een staat probeert om te gaan met het ontstane leed worden geschaard onder de noemer 'transitional justice', waaronder dus ook herstelmaatregelen vallen. Het alom erkende *International Center for Transitional Justice* definieert transitional justice als volgt: 'Transitional justice refers to the set of judicial and non-judicial measures that have been implemented by different countries in order to redress the legacies of massive human rights abuses. These measures include criminal prosecutions, truth commissions, reparations programs, and various kinds of institutional reforms' (<http://ictj.org/about>). Vanuit slachtofferperspectief zijn hierbij vier begrippen belangrijk: rekenschap, waarheid, herstel en verzoening. **Rekening** (of *accountability*) houdt in dat de verantwoordelijkheid voor schendingen uit het verleden wordt geïndividualiseerd, erkend en op de een of andere manier ook wordt gesanctioneerd (waarbij strafvervolgning slechts één van de mogelijke benaderingen is). Het achterhalen van de **waarheid** (of *truth-telling*) veronderstelt dat de achtergronden en de schaal van het geweld en de onderdrukking in kaart worden gebracht en deel gaan uitmaken van het collectieve geheugen van de samenleving. Ook op micro-niveau speelt *truth-telling* een belangrijke rol waarbij het wordt verwoord als de *right to know*: het geeft de overlevenden de mogelijkheid de waarheid te kennen over het lot van hun verdwenen of vermoorde familieleden.¹⁰ **Herstel** (of *reparation*) is er op gericht om met materiële en/of immateriële of symbolische maatregelen aan slachtoffers, individueel of collectief, het slachtofferschap te erkennen en, voor zover mogelijk, het geleden leed deels of geheel goed te maken. **Verzoening** (of *reconciliation*) is één van de meest lastig te omschrijven begrippen. Het verwijst naar het proces waarbij er naar wordt gestreefd dat het gebeurde in het verleden niet langer de bron zal vormen van nieuwe conflicten en nieuw geweld.

⁹ Denk aan het International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, het International Criminal Tribunal for Rwanda, het Special Court for Sierra Leone, de Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. De verschillen in mogelijkheden voor slachtoffers deel te nemen aan de processen zal ik hier niet bespreken. Zie De Brouwer en Heikkilä 2012.

¹⁰ Als zodanig ook opgenomen in de Convention on the Protection of All Persons from Enforced Disappearances, in werking getreden op 23 december 2010 (Artikel 24.2).

Deze begrippen in ogenschouw nemend dekt de overkoepelende term ‘reparative justice’, oftewel gerechtigheid gericht op herstel in een zo breed mogelijke betekenis, beter de lading, in plaats van de term transitional justice die enigszins suggereert dat van gerechtigheid alleen sprake is ten tijde van de transitiefase (Danieli 2009; Letschert & Van Boven 2011). Welke rol speelt het recht nu, of beter gezegd welke rol *kan het spelen*, in het effectueren van ‘reparative justice’?

Het recht op herstel beoogt het wegnemen of verminderen van de gevolgen van slachtofferschap. Het kent zowel een substantieel als een procedureel deel. Het substantiële deel ziet, bijvoorbeeld, op de verplichting compensatie uit te keren terwijl het procedurele deel ziet op de weg er naar toe. In de 2005 Herstelbeginselen wordt het recht op herstel onder vijf categorieën uitgewerkt, te weten restitutie, compensatie, rehabilitatie, satisfactie (genoegdoening) en garanties op het voorkomen dat een soortgelijk conflict ontstaat in de toekomst (zie ook Letschert en Van Boven, 2011). Ik zal ieder onderdeel kort toelichten. *Restitutie*, een eeuwenoud juridisch concept, komt voort uit de gedachte dat slachtoffers teruggebracht dienen te worden naar de positie waarin ze zaten voor de schending van hun rechten. Te denken valt aan het teruggeven van een baan, bezit, of burgerschap. *Compensatie* ziet op het financieel vergoeden van de schade, waaronder fysieke of mentale schade, verlies van werk, scholing of andere sociale uitkeringen en andere vormen van materiële schade. *Rehabilitatie* omvat medische en psychologische hulp, alsmede juridische en andere sociale diensten. Het concept *satisfactie* is het meest omvattend. Het betreft het openbaar maken van de waarheid, met dien verstande dat een dergelijke openbaring niet verdere schade toebrengt aan of de veiligheid in gevaar brengt van slachtoffers, nabestaanden of andere betrokkenen. Het kan ook het zoeken naar overgebleven lichaamsdelen van slachtoffers en het verlenen van assistentie bij een adequate begrafenis of andere ceremonie in samenspraak met de nabestaanden betreffen. Of een publieke verontschuldiging, inclusief een erkenning van de feiten en acceptatie van verantwoordelijkheden, herdenkingen en eerbetuigingen aan de slachtoffers. En als laatste kunnen ook juridische en administratieve straffen tegen diegenen die verantwoordelijk zijn voor de schendingen onder het begrip satisfactie vallen.

Kort samenvattend kunnen de voorgestelde maatregelen in drie categorieën worden gerangschikt. Zo zijn daar maatregelen die via *de juridische weg* gestalte krijgen, denk aan deelname tijdens processen die enerzijds een vorm van

erkenning kan brengen en anderzijds mogelijkheden tot het verkrijgen van financiële compensatie. Daarnaast kennen we *symbolische* maatregelen die kunnen leiden tot erkenning van slachtofferschap, zoals een publieke verontschuldiging of de instelling van een herdenkingsdag. Als laatste noem ik *financiële* maatregelen die zich richten op een vergoeding van geleden schade. Deze kunnen via een juridisch proces worden opgelegd, maar dit is zeker niet altijd het geval. Via administratieve herstelprogramma's kunnen ook financiële vergoedingen worden verleend door middel van individuele uitkeringen (lump sum of via pensioenen), vergoedingen voor schoolgelden, of collectieve investeringen door middel van ondersteuning van gemeenschapsprojecten. Gezien het enorme leed dat slachtoffers hebben moeten ondergaan zal elke vorm van herstel nooit tegemoet kunnen komen aan de vele behoeften van slachtoffers, en moet men dus constateren dat in alle maatregelen zoals hierboven omschreven een groot symbolisch element zit (Hamber 2000).

Menig beleidsmaker of wetgever zal de moed in de schoenen zakken als deze lijst gepresenteerd wordt. We zien dan ook een gapend gat tussen de analytische dwingendheid van deze maatregelen en de praktische operationalisering, niet alleen wanneer het individuele maatregelen betreft. Ook symbolische maatregelen blijken vaak moeilijk uitvoerbaar. Ik kom hier later met enkele voorbeelden op terug.

Uitdagingen

Wat zijn nu de belangrijkste uitdagingen met betrekking tot het bevorderen van herstel in de context van massavictimisatie?

Allereerst zijn daar de aantallen slachtoffers. Ik neem het voorbeeld van Rwanda. Binnen 100 dagen, van 7 april tot 18 juli 1994, zijn ongeveer een miljoen Tutsi en gematigde Hutu vermoord door Hutu extremisten. In deze 100 dagen zijn ongeveer 250,000 tot 500,000 vrouwen en meisjes verkracht of moesten zij andere vormen van seksuele marteling ondergaan (UN report 1996). Daarnaast heeft de genocide honderdduizenden kinderen wees gemaakt en een gelijkaardig aantal mensen weduwe of weduwnaar. Hoe kunnen herstelmaatregelen deze grote groep bereiken, op een manier die ook recht doet aan de verschillende behoeften die individuele slachtoffers hebben? Ook het Internationaal Strafhof behandelt momenteel alleen situaties en zaken waarbij duizenden zo niet honderdduizenden slachtoffers zijn gevallen. Zoals De Brouwer en ik eerder verwoordden, al die slachtoffers aan het proces te laten deelnemen op een georganiseerde manier waarbij de rechten van de verdachte niet uit het oog verloren worden, vereist nogal wat van het Hof en is zonder precedent (De Brouwer en Letschert, 2008). Slachtoffers door middel van regelgeving de mogelijkheid bieden deel te nemen aan internationaalrechtelijke strafprocessen en hen vervolgens teleurstellen door niet aan hun verwachtingen te kunnen voldoen is een belangrijke bron van potentiële secundaire victimisatie (zie ook Letschert, Haveman, De Brouwer, Pemberton 2011). Daarnaast is een belangrijk kenmerk van internationale misdaden dat ze niet alleen vele individuele slachtoffers raken, maar dat ze specifiek gericht zijn op een bepaalde groep of gemeenschap. De verkrachte vrouw of het verwonde kind maken vaak deel uit van een specifieke groep; een groep die om welke reden dan ook verguisd wordt, en door de overheerser gezien wordt als een categorie die het niet verdient te (blijven) bestaan. Deze vorm van collectief slachtofferschap kenmerkt zich door het feit dat slachtoffers getroffen worden omdat ze deel uitmaken van die specifieke groep (Bassiouni 1988a).

Ten tweede moeten we de algehele situatie in een land dat uit een conflict komt in ogenschouw nemen. Wederom neem ik Rwanda als voorbeeld. Na de genocide was het hele land verwoest. De economie, de judiciële instituties¹¹ en de

¹¹ Van de 750 rechters voor de genocide overleefden slechts 244, terwijl van hen weer velen het land ontvluchtten, en in 1997 waren er nog slechts 50 juristen in Rwanda aanwezig (Neuffer, 2001; Tiemessen, 2004).

bestaande sociale diensten waren verwoest. Het is in deze context dat moeilijke discussies over herstelmaatregelen plaatsvinden. Herstelmaatregelen die soms aanzienlijke investeringen van landen vragen; geld dat vaak niet voorhanden is om uitvoering aan die maatregelen te geven. De prioritering van aanwezige middelen en hoe deze te besteden stelt overheden voor moeilijke vragen (Duthie 2009). Daarnaast speelt de politieke context vaak een rol, waarbij nieuwe overheden en bepaalde groepen in de samenleving weigeren te erkennen dat misdaden zijn gepleegd (Tomuschat 2008, 54).

Under-empowerment van slachtoffers noem ik als derde. Het gebrek aan kennis en capaciteit om claims naar voren te brengen is een veelgehoord obstakel op de weg naar herstel, in het bijzonder voor kwetsbare groepen waaronder bijvoorbeeld vrouwen, kinderen en mensen behorende tot bepaalde etnische minderheden (zie ook Ku, De Brouwer en Römken 2011).

Als vierde noem ik de cultuur van samenlevingen die het ontwikkelen van herstelgerichte maatregelen, met name wanneer van buitenaf opgelegd, lastig kan maken. Te denken valt aan vraagstukken omtrent de waarde en de beleving ten aanzien van financiële maatregelen. Zo wordt in sommige landen het geven van geld gezien als een vorm van ‘afkopen van victimisatie’ (of blood money),¹² terwijl dit in andere landen zoals de Verenigde Staten juist heel gebruikelijk is. Ook de betekenis of de waarde van een geldelijke vergoeding is niet in alle landen dezelfde. Daarnaast blijkt uit verschillende onderzoeken dat op traditie geïnspireerde of lokaal gewortelde vormen van gerechtigheid of genoegdoening waardevolle alternatieven of aanvullingen kunnen zijn op formele juridische mechanismen (Schotsmans 2011; Viaene & Brems 2010; Oomen 2009; UN report 2006). Fletcher en Weinstein verwoordden treffend, en ik citeer, dat ‘differences in culture and tradition may impact upon processes of community repair that may be very different from previous applied models in other countries’ (Fletcher en Weinstein 2002, 633). Laat ik dit met een recent voorbeeld verduidelijken.

¹² Denk bijvoorbeeld aan de moeders van de verdwenen kinderen uit Argentinië. Suarez-Orozco stelt dat de moeders van de Plaza de Mayo herstelmaatregelen afwijzen omdat dit in hun oordeel betekent dat ze dan gevoelsmatig eigenhandig hun kinderen psychologisch vermoorden en begraven (1991, 496).

Voorbeeld dicht bij huis

Onlangs heeft de Rechtbank in Den Haag bepaald dat Nederland zeven weduwen van de slachtoffers in het Indonesische dorp Rawagede een schadevergoeding moet betalen (de hoogte van de schadevergoeding is bepaald in een andere rechtszaak).¹ De rechtbank vindt het onredelijk van Nederland om te stellen dat de zaak verjaard is. De eis om de Nederlandse staat strafrechtelijk te vervolgen werd echter niet toegewezen. Het proces was aangespannen door nabestaanden van de slachtoffers van een massa-executie in het dorpje Rawagede (tegenwoordig Balongsari). Het bloedbad in Rawagede vond plaats in 1947, tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs. Op 9 december vielen Nederlandse militairen, die op zoek waren naar een onafhankelijkheidsstrijder, het dorpje Rawagede binnen. Een groot deel van de mannelijke bevolking van het dorpje werd geëxecuteerd. Volgens de Indonesiërs werden er 431 mannen vermoord door de Nederlanders. De Nederlandse autoriteiten hielden het in 1969 op 150 slachtoffers. Nederland besloot al in 1947 om de daders van de massa-executie niet te vervolgen.² Nabestaanden van de slachtoffers startten in 2009 een rechtszaak tegen de Nederlandse staat. De weduwen eisten erkenning en schadevergoeding voor gedeelde inkomsten door het wegvallen van de kostwinner. Enkele weduwen en de laatste overlevende van het bloedbad, Saih bin Sakam, kwamen destijds speciaal voor het proces naar Nederland. Saih bin Sakam overleed onlangs op 88-jarige leeftijd. Hij zei voor zijn dood dat de Nederlandse militairen wat hem betreft niet meer vervolgd hoeven te worden. Wel wilde hij dat Nederland excuses zou aanbieden en een schadevergoeding zou betalen. Nederland stelde echter dat de claim te laat is. De kwestie zou in 1966 zijn afgerond met een financiële overeenkomst tussen Nederland en Indonesië.³ Wel heeft de Nederlandse staat tijdens het proces toegegeven dat het bloedbad van Rawagede een oorlogsmisdrijf is. De zaak is echter volgens de landsadvocaat al verjaard.

Onlangs werd duidelijk dat de weduwen ieder een bedrag van 20.000 euro hebben uitgekeerd gekregen. Bij terugkomst in Indonesië werd een dwingend beroep op de weduwen gedaan het bedrag te delen met de rest van de gemeenschap (Volkskrant 24 december 2011). Onder zware druk van het dorps hoofd en de gemeenschap hebben ze een deel van het geld afgestaan, te weten de helft. Volgens advocate Liesbeth Zegveld (Volkskrant 24 december 2011), die de weduwen in Nederland vertegenwoordigde, hebben de dorpelingen geen enkel recht op het geld. 'De rechtbank in Nederland heeft de schadevergoeding expliciet

toegekend aan degenen die het meest geleden hebben: dat zijn de weduwen die nog in leven zijn. Claims van andere nabestaanden zijn afgewezen. Die hebben dus geen recht op het geld, en zouden de weduwen daarom ook met rust moeten laten.’ Volgens het dorpshoofd wordt het geld verdeeld onder de familieleden van de 171 slachtoffers.

Dit voorbeeld toont haarscherp aan hoe een schadeloosstelling uitgekeerd aan individuele slachtoffers een gemeenschap kan ontwrichten. Deze casus toont verder aan dat geen rekening is gehouden met gevoelens bestaand binnen de groep van slachtoffers en nabestaanden en de bredere gemeenschap. Waar het recht op schadeloosstelling de slachtoffers een mogelijkheid tot genoegdoening heeft gegeven, leert de realiteit dat dit onbedoelde en onwenselijke consequenties kan hebben.

¹ Met die laatste vaststelling brengt de rechtbank ook een beperking in haar oordeel aan: ‘Het beroep van de Staat op verjaring is naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid uitsluitend onaanvaardbaar jegens de weduwen van de geëxecuteerde mannen, en de mannen die bij de executies gewond zijn geraakt. Het handelen van de Staat raakt hun (andere) nabestaanden in een volgende generatie in minder directe mate. Jegens hen en dus jegens eiseres sub 8 zal een beroep op verjaring wel kunnen slagen (para. 4.17)’. LJN: BS8793, Rechtbank ‘s-Gravenhage, 354119 / HA ZA 09-4171.

² Op 12 januari 1948 is een rapport van de ‘Committee of Good Offices on the Indonesian Question’ van de VN Veiligheidsraad verschenen. In dit rapport is het optreden van de Nederlandse militairen in Rawagede onderzocht en aangemerkt als “deliberate and ruthless”.

³ Volgens het NOS nieuws van 14 sept. 2011 is het enige dat Nederland voor de nabestaanden heeft gedaan, het toezeggen van ontwikkelingsgeld voor een bedrag van 850.000 euro. De inwoners van het dorp wachten al 2,5 jaar op het geld, waarmee ze een school willen bouwen. De bouwlocatie is al bepaald en de bouwplannen liggen klaar, maar niemand weet waar het geld blijft.

Als vijfde uitdaging noem ik de definiëring van slachtofferschap, en daarmee verband houdend ingewikkelde vraagstukken omtrent de rolverdeling tussen slachtoffer-dader. De conceptualisering van slachtofferschap in samenlevingen in transitie stelt overheden en instanties die bezig zijn herstelmaatregelen vorm te geven voor complexe vragen. Binnen de victimologie wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen primaire, secundaire en tertiaire slachtoffergroepen, met name wanneer het gaat om de vraag wie aanspraak kan maken op welke slachtofferrechten en voorzieningen (zie ook Letschert, Staiger en Pemberton, 2009).¹³ Eerder onderzoek naar slachtoffers van terroristische aanslagen heeft deze categorisering verder ontwikkeld. Tot de eerste categorie behoren de direct getroffen; zij die direct schade en leed hebben ondervonden. Tot de tweede categorie behoren de nabestaanden zoals familieleden, en zij die hulp hebben verleend aan slachtoffers ten tijde van het conflict en die hebben geprobeerd schendingen te voorkomen. De derde categorie is het meest omvattend; het betreft eenieder die zich slachtoffer voelt, waarbij het niet uitmaakt of hij/zij het gebeuren heeft aanschouwd, of echt een zogenaamde 'outsider' was. Of deze onderverdeling ook kan worden gebruikt in postconflictsituaties valt te bezien. Rama Mani (2005, 69) stelde als volgt, en ik citeer: 'by ignoring (...) vast categories of society but creating deep and often fallacious and misleading distinctions between people defined solely in terms of victims and perpetrators, transitional justice as currently practiced divides and alienates. What is needed in the aftermath of conflict and political crisis for a peaceful and just transition is a more inclusive notion that encompasses all parts of society whatever their past role/s during the conflict or crisis. It is a notion based on all individuals within society defined collectively as "survivors" rather than victims, perpetrators or beneficiaries and bystanders'

¹³ De juridische definitie van slachtoffers zoals neergelegd in de VN Verklaring uit 1985 is als volgt: 1. "Victims" means persons who, individually or collectively, have suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that are in violation of criminal laws operative within Member States, including those laws proscribing criminal abuse of power. 2. A person may be considered a victim, under this Declaration, regardless of whether the perpetrator is identified, apprehended, prosecuted or convicted and regardless of the familial relationship between the perpetrator and the victim. The term "victim" also includes, where appropriate, the immediate family or dependants of the direct victim and persons who have suffered harm in intervening to assist victims in distress or to prevent victimization.

(zie ook Fletcher en Weinstein 2002 over de rol van de de ‘innocent bystander’, 581).¹⁴ In Rwanda zijn gematigde Hutu ertoe aangezet hun Tutsi burens te vermoorden door middel van propaganda, en wel door op te roepen dit zo snel mogelijk te doen voordat ze zelf uitgeroeid zouden worden.¹⁵ En onder welke categorie scharen we kindsoldaten, die meestal onder dwang worden geronseld, waarbij verzet de dood van henzelf en familieleden zal veroorzaken. Zo klein als sommigen zijn worden door hen echter de meest vreselijke misdaden gepleegd waardoor de vraag gesteld moet worden of deze kinderen altijd als passieve slachtoffers moeten worden gezien (Drumbl 2012, Smeulders 2011). Hoe ga je als samenleving om met dit soort slachtoffers die tegelijkertijd ook als daders kunnen worden aangemerkt? (Rama Mani 2005, 67).

Als laatste noem ik de factor tijd. Sociaal psychologen, onder wie Brendon Hamber, hebben gewezen op onderling concurrerende en vaak ook verschillende psychologische behoeften van het individu en de samenleving als geheel met betrekking tot herstelmaatregelen (2000 en 2009). Behoeften lopen niet gelijk in de tijd en kunnen ook door *tijdsverloop* veranderen. Zo kan een samenleving wellicht klaar zijn voor een Waarheids- en Verzoeningscommissie; echter dit hoeft niet aan te sluiten bij de individuele behoeften van een slachtoffer zoals die op dat moment tot uiting komen. Derhalve kan een slachtoffer een bepaalde interventie of maatregel gericht op herstel anders waarderen vlak na het conflict, 5 jaar later, en weer 10 jaar later.

Deze factoren in ogenschouw nemend concludeer ik dat een realistische kijk op het vraagstuk van herstel noodzakelijk is. Daarbij is één van de grootste uitdagingen het vinden van een juiste balans tussen recht en realiteit en tussen individuele en collectieve behoeften.

¹⁴ ‘If only it were all so simple! If only there were evil people somewhere insidiously committing evil deeds, and it were necessary only to separate them from the rest of us and destroy them. But the line dividing good and evil cuts through the heart of every human being [...] it is after all only because of the way things worked out that they were the executioners and we weren’t (Solzhenitsyn 1988, 319). Aan de andere kant, zie een citaat van Primo Levi, overlevende van de Holocaust: ‘I do not know, and it does not much interest me to know, whether in my depths there lurks a murderer, but I do know that I was a guiltless victim and I was not a murderer. I know that murderers existed [...] and that to confuse them with their victims is a moral disease or an aesthetic affectation or a sinister sign of complicity; above all, it is a precious service rendered (intentionally or not) to the negators of truth’ (Primo Levi 1988, 169-170). Voor een interessante verhandeling over dit specifieke thema, waar ook beide citaten zijn opgenomen, zie Glover 2000, vanaf 402.

¹⁵ Zie voor een indrukwekkende verhandeling over de beweegredenen van de daders van de Rwandese genocide, Hatzfeld 2004 en 2007.

Herstel als recht,
als symbool,
als proces

Drie conceptuele kaders van herstel zullen ons helpen een realistisch overkoepelend kader te ontwikkelen, te weten herstel als recht, herstel als symbool en herstel als proces (zie ook Saris en Lofts 2009, 86-87; Letschert en Van Boven, 2011).

Herstel als recht

Herstel als recht betreft het op het individu toegespitste recht op herstel en wordt vaak in één adem genoemd met het recht op financiële compensatie. Zoals ik eerder heb uitgelegd omvat het echter veel meer. Herstelrecht is terug te voeren op het principe dat de schending van een internationaalrechtelijke norm, een overeenkomstige individuele aanspraak tot schadeloosstelling oplevert. Met andere woorden, het recht op herstel is een zogenaamd secundair recht, afgeleid van een primair substantieel recht dat is geschonden (Crawford 2010).¹⁶ In een belangwekkend arrest van het Internationaal Gerechtshof is tevens bepaald dat herstelmaatregelen, zoveel als mogelijk, alle gevolgen van het onrecht ongedaan moeten maken en de gedupeerde terug moet brengen naar de status zoals die was voor het onrecht.¹⁷ Het feit dat het internationale recht bepaalde verplichtingen oplegt aan staten betekent nog niet dat individuen of groepen er rechtstreeks rechten aan kunnen ontlelen. De vraag is dan ook of we op basis van het internationale recht al kunnen spreken over een individueel *recht* op herstel voor slachtoffers? Hierover zijn de meningen verdeeld. Vele wetenschappelijke bijdragen zijn geschreven over de juridische ontwikkelingen omtrent het recht op herstel, zowel ten aanzien van claims tussen staten onderling als ten aanzien van aanspraken van individuele personen (Zegveld 2010 geeft een mooi overzicht van deze ontwikkelingen, zie ook Crawford et al. 2010). Was het recht op het claimen van herstelbetalingen eerst voorbehouden aan staten,¹⁸ ontwikkelingen in met name het mensenrechtenkader hebben hier verandering in gebracht

¹⁶ Dit is zowel in internationaal humanitair recht als internationale mensenrechteninstrumenten vastgelegd. Zie onder meer Artikel 3 van de 1907 Haagse Conventie IV; Artikel 91 van het 1977 Additionele Protocol I van de 1949 Geneefse Conventies 1949, Artikel 41 Europees Verdrag van de Rechten van de Mens, Artikel 63 Inter-Amerikaanse Conventie van de Rechten van de Mens en Artikel 27 Protocol van het Afrikaanse Handvest on 'Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights'. Zie verder voetnoot 23.

¹⁷ Internationaal Gerechtshof, Case Concerning the Factory at Chorzow, 1928 PCIJ Series A, Nr. 17, p. 152.

¹⁸ Artikel 1 Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, aangenomen door de International Law Commission tijdens de 53e Sessie, 2001.

(Van Boven 2009; Shelton 2006).¹⁹ Echter, ondanks dat veel internationale instrumenten bepalingen kennen die staten gelasten om effectieve rechtsmiddelen toe te kennen, kennen niet alle bepalingen een individueel *recht* op herstel toe (behalve ten aanzien van bepaalde schendingen zoals onrechtmatige detentie, en met uitzondering van het Anti-Folterverdrag, zie ook Tomuschat 2005).²⁰ Wetenschappers spreken aan de ene kant van een *emerging principle*, waarbij verwezen wordt naar bepalingen in internationale mensenrechtenverdragen en uitspraken van mensenrechtencomités en mensenrechtenhoven en statuten van internationale strafhoven (zie voor uitgebreide verhandelingen onder meer Shelton 1999, Rodriquez Rescia 1999). Aan de andere kant wordt gesteld dat van een zogenaamde *opinio iuris* en bijbehorende statenpraktijk nog te weinig sprake is om van een algemene regel van internationaal gewoonterecht te kunnen

¹⁹ International Court of Justice (hereafter ICJ), Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, 9 July 2004, ICJ Reports (2004) 131, at 152. The Court further specified: 'Moreover, given that the construction of the wall in the Occupied Palestinian Territory has, inter alia, entailed the requisition and destruction of homes, businesses and Agricultural holdings, the Court finds that Israel has the obligation to make reparation for the damage caused to all the natural or legal persons concerned.'

²⁰ Zie onder andere: Art. 8 Universal Declaration of Human Rights (*dit artikel heeft het over het recht op daadwerkelijke rechtshulp van bevoegde nationale rechterlijke instanties*), Arts. 2(3) (*recht op een effectief rechtsmiddel*), 9(5) (alleen dit artikel is concreter, zie ook 14.6: *een ieder die het slachtoffer is geweest van een onwettige arrestatie of gevangenhouding heeft recht op schadeloosstelling*) en 14(6) International Covenant on Civil and Political Rights, Art. 39 Convention on the Rights of a Child ('*Een kind dat slachtoffer is van oorlogsgeweld [...] heeft recht op bijzondere zorg [...] om te herstellen en te herintegreren in de samenleving*'), Art. 14 Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment ('*Each State Party shall ensure in its legal system that the victim of an act of torture obtains redress and has an enforceable right to fair and adequate compensation including the means for as full rehabilitation as possible*'), Arts. 5(5) (hier wordt expliciet verwezen naar *schadeloosstelling*, in het geval van onrechtmatige arrestatie of detentie), 13 ('*Een ieder wiens rechten en vrijheden die in dit Verdrag zijn vermeld, zijn geschonden, heeft recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel voor een nationale instantie, ook indien deze schending is begaan door personen in de uitoefening van hun ambtelijke functie*') en 41 ('*Indien het Hof vaststelt dat er een schending van het Verdrag of van de Protocolen daarbij heeft plaatsgevonden en indien het nationale recht van de betrokken Hoge Verdragsluitende Partij slechts gedeeltelijk rechtsherstel toelaat, kent het Hof, indien nodig, een billijke genoegdoening toe aan de benadeelde.*') European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, en Arts. 25, 68 and 63(1) ('*1. If the Court finds that there has been a violation of a right or freedom protected by this Convention, the Court shall rule that the injured party be ensured the enjoyment of his right or freedom that was violated. It shall also rule, if appropriate, that the consequences of the measure or situation that constituted the breach of such right or freedom be remedied and that fair compensation be paid to the injured party. 2. In cases of extreme gravity and urgency, and when necessary to avoid irreparable damage to persons, the Court shall adopt such provisional measures as it deems pertinent in matters it has under consideration [...]*'). Inter-American Convention on Human Rights en Art. 21(2) African Charter on Human and People's Rights. Zie tevens Artikel 3 van de Hague Convention IV dat een individueel recht toekent aan slachtoffers van schendingen van oorlogsrecht: "*A belligerent party which violates the provisions of the said Regulations shall, if the case demands, be liable to pay compensation. It shall be responsible for all acts committed by persons forming part of its armed forces.*"

spreken (Seibert-Fohr 2009, 246; Tomuschat 2002; zie echter Hofmann 2010). Het voert buiten het bestek van deze oratie hier al te lang bij stil te staan en alle ontwikkelingen, met name bij het Europese Mensenrechtenhof, het Inter-Amerikaanse Mensenrechtenhof en het VN Mensenrechtencomité (zie onder andere Tomuschat 2002), aan u voor te leggen.

Naast het mensenrechtenkader heeft ook het internationale strafrecht belangrijke ontwikkelingen doorgemaakt met betrekking tot herstel aan slachtoffers. Ik noem als voorbeeld het Statuut van het Internationaal Strafhof dat het Hof de mogelijkheid geeft herstelmaatregelen toe te kennen aan individuele slachtoffers.²¹ Tot op heden heeft het Strafhof nog geen strafzaak afgesloten, waardoor het nog ongewis is hoe het Hof zal omgaan met dergelijke individuele verzoeken. Er zijn wetenschappers en advocaten die het onwenselijk vinden dat een claim tot schadevergoeding binnen een strafrechtelijke procedure kan worden beoordeeld (zie onder meer McGonigle 2010 ten aanzien van de deelname door slachtoffers in het algemeen aan procedures voor het Internationaal Strafhof). Zegveld (2010) stelt bijvoorbeeld dat, net zoals voor nationale strafrechters, de belangrijkste taak van strafrechters het garanderen van een eerlijk proces voor de verdachte is. Deze rechters zijn niet gespecialiseerd in complexe vraagstukken rondom herstel. Zij roept in één van haar publicaties op tot de oprichting van een international civielrechtelijk hof, waar dit soort claims behandeld zou moeten worden (net zoals dit ook op nationaal niveau gebeurt bij complexe schadevergoedingszaken, Zegveld 2010, 108). Zij stelt verder dat de getuigenissen van slachtoffers tijdens de terechtzitting, vaak emotioneel en beschuldigend, een serieus risico met zich mee brengen dat de objectiviteit van de rechter richting de verdachte in gevaar wordt gebracht (Zegveld 2010, 150). Door de schadevergoedingsclaim uit het strafrechtelijk proces te halen, kan de onschuldpresumptie volledig in acht worden genomen (Zegveld 2010, 110).

Ik deel de gronden waarop Zegveld haar conclusies baseert niet. Tot op heden heeft empirisch onderzoek niet kunnen aantonen dat de objectiviteit van rechters wordt aangetast door de deelname van slachtoffers aan het strafproces. Ook voorzie ik grote risico's voor slachtoffers als claims voor een internationaal civielrechtelijk hof moeten worden beoordeeld. Dan gaat het niet alleen om

²¹ Zie Artikel 75(2): The Court may make an order directly against a convicted person specifying appropriate reparation to, or in respect of, victims, including restitution, compensation and rehabilitation.'

de naar alle waarschijnlijkheid ellenlange procedures. Immers, een dergelijke claim zal pas behandeld worden als het Strafhof een uitspraak heeft gedaan (en tot op heden heeft het Strafhof in nog geen enkele zaak een uitspraak gedaan terwijl de processen al jaren aan de gang zijn). Individuele compensatie wordt immers pas uitgekeerd nadat de verdachte schuldig is bevonden, wat vaak een proces van jaren is: ‘...trials can take years. While the accused persons receive worldwide attention, medical care, and a fair trial, their victims, if ignored, may be “literally left to die”’ (Kristjánsdóttir 2009, 173).²² Belangrijker nog is dat het terugbrengen van dergelijke claims naar de situatie zoals die vroeger was – toen het nog niet mogelijk was civielrechtelijke claims in een strafzaak te voegen – de afhandeling van schadeclaims in dit soort zaken onnodig compliceert. In het overgrote deel van de strafzaken bij het Strafhof is het volkomen duidelijk wie het slachtoffer is of welke groepen slachtoffers een claim indienen.²³ Als slachtoffers een reële claim indienen zal deze op een efficiëntere manier kunnen worden beoordeeld binnen de strafrechtelijke procedure, dan wanneer rechters het alsnog civielrechtelijk gaan beoordelen (zie voor een uitgebreide bespreking van de invoering van de schadevergoedingsmaatregel in de Nederlandse context en de positieve gevolgen hiervan voor slachtoffers: Groenhuijsen en Van Dijk 1993). Zoals Groenhuijsen en Van Dijk reeds in 1993 stelden, in situaties waarbij de dader geen of weinig verhaal zal bieden (hetgeen naar alle waarschijnlijkheid ook met betrekking tot de daders die zich moeten verantwoorden bij het Internationaal Strafhof het geval zal zijn) is de kerngedachte ‘om dan nog zo veel als mogelijk te doen voor het slachtoffer. Enig redres is beter dan geen redres. De inbedding in de strafprocedure verschaft het slachtoffer bovendien extra genoegdoening, omdat het falen van de dader in een publiekrechtelijke context aan de kaak wordt gesteld’ (Groenhuijsen en Van Dijk 1993, 7).

Daarmee zeg ik niet dat een individueel recht op herstel, in de context van massavictimisatie, in alle situaties, ook binnen een strafrechtelijke procedure, te effectueren is. Ik baseer dit echter op andere gronden en wel op de door mij

²² In mijn rede ga ik verder niet in op de specifieke aspecten van *mass claims procedures*, voor de geïnteresseerde lezer verwijs ik naar Kristjánsdóttir, 2009.

²³ Zie De Brouwer en Letschert 2008 voor een bespreking van uitspraken van het Hof waarin bepaald is welke criteria gehanteerd moeten worden om te bepalen wie in aanmerking komen voor de status van slachtoffer. Regel 90 van het Reglement van proces- en bewijsvoering en voorschrift 79 van de Voorschriften van het Hof gaan over juridische vertegenwoordiging voor slachtoffers. Juridische vertegenwoordiging is vooral van belang wanneer het te verwachten is dat een groot aantal slachtoffers zal willen participeren in het proces. Zie verder ook De Brouwer en Groenhuijsen 2008.

hiervoor geschetste uitdagingen, die tot voorzichtigheid manen. Of een dergelijk recht wenselijk is betreft een andere kwestie, en brengt ons terug bij de vraag hoe een balans kan worden gevonden tussen recht en realiteit. Het geven van een individueel recht aan slachtoffers vervult verschillende behoeften. Het vergoedt niet alleen (delen) van de geleden schade, maar voorziet ook in een individuele emotionele behoefte, met name het krijgen van erkenning (Hamber 2000). Echter, zoals Pemberton en collega's eerder schreven (2011), wijst onderzoek in verschillende situaties uit dat compensatie voor de meeste slachtoffers niet de hoogste prioriteit heeft, daarmee niet zeggend dat het geen groot belang heeft (Strang, 2002; voor Nederland Maas-de Waal, 2006). De context waarbinnen deze onderzoeken plaatsvonden moet echter wel vermeld worden. De meeste slachtoffers van misdrijven in de onderzochte landen zijn namelijk relatief goed verzekerd en/of hebben toegang tot gratis gezondheidszorg. Ook de steeds terugkerende nadruk op symbolische aspecten van schadevergoeding, in plaats van de werkelijke waarde van de schade aan het slachtoffer moet tegen datzelfde licht worden gezien. Het wordt een veel belangrijker en minder symbolische maatregel wanneer de kwaliteit van leven van het slachtoffer afhankelijk is van het ontvangen geldbedrag. Voor de meeste slachtoffers in postconflictgebieden zal dit het geval zijn (Pemberton et al 2011; zie ook Hamber 2000).

Echter, de vraag moet worden gesteld of de implementatie van een individueel recht op herstel na massavictimisatie *haalbaar* is voor de grote groep slachtoffers. Puur uit pragmatisme of politiek realisme zou het antwoord hierop ontkennend moeten zijn.²⁴ In de context van massavictimisatie zijn de beperkingen van een ongelimiteerd individueel recht op herstel overduidelijk zichtbaar. Wat heeft een slachtoffer aan een recht waarvan bij voorbaat duidelijk is dat daadwerkelijke naleving een utopie zal blijven? Dit zal het gevoel van onrecht ontstaan door de geweldsmisdrijven alleen maar versterken – in victimologische literatuur ook wel aangeduid als secundaire victimisatie. Het normatieve mensenrechtenkader stelt echter al sinds de ontwikkeling van de eerste grote mensenrechtenverdragen dat het recht op een effectief rechtsmiddel na schending van mensenrechten

²⁴ Ook in rapporten van de Verenigde Naties wordt een grote mate van discretionaire bevoegdheid aan overheden gelaten en ik citeer: 'while, under international law, gross violations of human rights and serious violations of international humanitarian law give rise to a right to reparation for victims, implying a duty on the State to make reparations, implementing this right and corresponding duty is in essence a matter of domestic law and policy. In this respect, national Governments possess a good deal of discretion and flexibility (...)' UNHCHR, Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States; Reparations Programmes, HR/PUB/08/1, 2008, p. 14.

behoort tot de zogenaamde *core* rechten. Zoals Groenhuijsen recent beargumenteerde, ik citeer: ‘Misdaad vormt een ingrijpende schending van mensenrechten van het slachtoffer, en het slachtoffer mag op basis daarvan aanspraak maken op een ‘effective remedy’ binnen het vigerende stelsel van rechtspleging’ (Groenhuijsen 2011, 3). Hoe realistisch is dit echter binnen de context van massavictimisatie? Het lijkt erop dat de mogelijkheden en de capaciteit van staten om individuele slachtoffers daadwerkelijk een effectieve remedie te bieden uitermate beperkt zijn wanneer geweld de regel was in plaats van de uitzondering (De Greiff 2006, 454; Tomuschat 2005). Dat geldt zowel voor het claimen van herstel via mensenrechtenprocedures waarbij een staat aansprakelijk wordt gehouden als via strafrechtelijke procedures waarbij een individu veroordeeld wordt tot schadevergoeding. Als extra complicatie noem ik het feit dat het internationale mensenrechtenkader gekenmerkt wordt door een uitgebreid normatief kader waarbij afdwingingsmechanismen echter nog steeds ontbreken. Aan de andere kant moeten we ook onderkennen dat het internationale recht in grote mate heeft bijgedragen aan een ontwikkeling waardoor de discussie over herstel aan slachtoffers op statelijk niveau is aangezwengeld, uiteindelijk ook resulterend in de totstandkoming van de 2005 Herstelbeginselen (Falk 2006, 497).²⁵ Ook hier is het dus van het grootste belang een juiste balans te vinden tussen recht en realiteit en te kijken naar de opportuniteiten die dit kan opleveren. Herstelmaatregelen te zien als symbool en als proces kan hierin een belangrijke rol spelen.

Herstel als symbool

Herstel als symbool onderstreept het symbolische belang van bepaalde vormen van herstel, en gaat verder dan het individuele belang of de individuele behoefte. Het vertegenwoordigt sterke sociale en gemeenschapswaarden. Herstel als symbool voorziet in erkenning aan slachtoffers niet alleen als slachtoffer, maar als burger in het algemeen (Sen 2006). Vormen van herstel-als-symbool omvatten officiële verklaringen die de waardigheid, de reputatie en de rechten van slachtoffers bevestigen, door middel van bijvoorbeeld publieke spijtbetuigingen

²⁵ Dat het onderwerp volop in beweging is zien we ook aan de Ontwerp-Verklaring inzake Herstel voor Slachtoffers van Gewapende Conflicten, vorig jaar aangeboden aan de International Law Association (zie Hofmann 2010 voor de tekst en commentaar.)

en herdenkingen.²⁶ Het onthouden van deze erkenning herbevestigt één van de cruciale wijzen waarop slachtoffers van internationale misdrijven onrecht is aangedaan. Door middel van symbolische herstelmaatregelen worden slachtoffers opnieuw welkom geheten in de morele sfeer waar ik het eerder over had. Feit is echter dat veel staten terughoudend zijn in het verlenen van excuses voor in het verleden gepleegde misdaden. Denk bijvoorbeeld aan de zogenaamde troostmeisjes die als seksuele slaven tijdens de Tweede Wereldoorlog in Azië door de Japanners werden gebruikt; Japan heeft tot op de dag van vandaag nog steeds geen excuses aan deze honderdduizenden vrouwen verleend, en de meesten zijn inmiddels overleden. Het voorbeeld van de slachtoffers van Rawagede toont aan hoe ingewikkeld het is enerzijds voor een overheid om excuses aan te bieden voor gepleegde misdaden,²⁷ en anderzijds wat een mogelijk effect kan zijn van het toekennen van individuele herstelbetalingen zonder daarbij additionele maatregelen te treffen die toezien op een vorm van erkenning voor andere slachtoffers.

Herstel als proces

Herstel als proces, het woord zegt het al, kijkt naar de procesmatige kant van herstelmaatregelen, waar kernbegrippen zoals participatie en empowerment een prominente rol hebben. De nadruk ligt hierbij op een zogeheten ‘bottom-up approach’: op communicatie, consultatie, dialoog en samenwerking met de lokale gemeenschappen, met als doel lokale steun te genereren waardoor uiteindelijk implementatie van maatregelen en duurzaamheid bevorderd worden. Op deze manier kan ook beter gewaarborgd worden dat rekening wordt gehouden met de behoeften en wensen van slachtoffers (UN Report 2008, 15, Viaene en Brems 2010). Door herstelmaatregelen ook als proces te beschouwen, wordt recht gedaan aan de behoefte om ‘reparative justice’ maatregelen te contextualiseren. Gezien de grote diversiteit aan nationale ervaringen en culturen is het onmogelijk een universeel format voor ‘reparative justice’ te ontwikkelen. Dit is niet alleen onmogelijk maar ook onwenselijk (zie ook Orentlicher 2007, 18).

²⁶ Zo zijn in Rwanda op verschillende plaatsen in het land indrukwekkende herdenkingsplaatsen opgericht (onder meer Kigali Memorial Centre, een kerk in Nyamata waar overledenen liggen, en een school in Murambi, waar meer dan 27000 Tutsi's zijn vermoord). Op meerdere van deze plekken werken slachtoffers als gids. Ook is er ieder jaar tijdens de periode van de genocide (april tot juni) een periode van nationale rouw.

²⁷ Pas op 9 december 2011 heeft de Nederlandse ambassadeur in Jakarta excuses aangeboden.

Daarnaast kan het betrekken van lokale gemeenschappen bij de ontwikkeling van herstelprogramma's en herstelmaatregelen bijdragen aan de mogelijkheid om op cultuur- of traditie-gebaseerde noties van gerechtigheid en herstel te incorporeren (over het belang hiervan, zie Schotsmans 2011; Viaene en Brems 2010; Fletcher en Weinstein, 633; Oomen 2009). Herstel als proces zien is tevens van belang bij de uitwerking van herstel als recht. Immers, 'genuine reparation and the process of healing, does not occur *through* the delivery of an object (e.g. a pension or a monument, etc.), but through the process that takes place *around* the object' (Hamber 2000, 7).

Een overkoepelend
raamwerk tot herstel;
enkele overwegingen

De conceptualisering van herstel als recht, symbool en proces kan bijdragen aan de verdere gedachtevorming omtrent het definiëren van slachtofferschap. Zoals ik hiervoor aanhaalde is het in situaties van grootschalige en met name langdurende conflicten niet eenvoudig slachtoffers en daders van elkaar te onderscheiden. Herstelmaatregelen die dit wel doen lopen de kans een samenleving verder te verdelen, met alle mogelijke gevolgen van dien. Wanneer we herstelmaatregelen als symbool of proces beschouwen, kan rekening worden gehouden met de behoeften en eventuele rechten van gemeenschappen getroffen door geweld. Het gaat hier dan niet alleen om de drie categorieën van slachtofferschap zoals ik in mijn betoog presenteerde, maar om de samenleving als geheel. Om met de woorden van een bekend Amerikaans wetenschapper te spreken ‘many conflicts are characterized by shades of gray whereby in the aftermath society (often through trials) tries to divide the population into a small group of guilty parties and an innocent majority, which was thereby cleansed of wrongdoing’ (Rama Mani 2006, 4).

Wat betekent dit nu voor de rol van het internationale strafrecht en het internationale mensenrechtenkader, en de eventuele aanspraken van individuele slachtoffers? Laat ik beginnen met het strafrecht. Zoals enkele collega’s en ik eerder betoogden, is het strafrecht het meest geschikt om schadevergoeding met een symbolische betekenis te leveren, terwijl compensatie en herstel van acute en grootschalige schade effectiever en efficiënter aangepakt kan worden met andere middelen dan het recht (Letschert en Van Boven, 2011; Groenhuijsen en Pemberton 2011; Pemberton, Letschert, De Brouwer en Haveman, 2011).²⁸ Zoals Pemberton en collega’s treffend verwoordden: ‘nog meer dan op het nationale niveau geldt dat recht gedaan wordt, wanneer het als zodanig ervaren wordt’ (2011). Voor het grootste deel moet het recht van slachtoffers op schadevergoeding (herstel-als-recht, Letschert en Van Boven, 2011) worden bereikt door andere elementen van reparatieve justice in te zetten, zowel in de acute fase (noodhulp, bijstand, gezondheidszorg) als op de langere termijn (gericht op economische en sociale ontwikkeling); ik kom hier zo direct op terug.

²⁸ Dat het Internationaal Strafhof daar anders over denkt volgt onder meer uit het volgende persbericht: ICC Cases an opportunity for communities in Ituri to come together and move forward: ‘Our mandate is justice, justice for the victims. The victims of Bogoro; the victims of crimes in Ituri; the victims in the DRC. This case, and each of our cases, is a message to victims of crimes worldwide, that perpetrators will be held accountable,’ said the Prosecutor. “This case and our other cases in the DRC are an opportunity for all the communities in this province torn by conflict, to come together.’ ICC-OTP-20080627-PR332, Press Release.

De verwachtingen van het Trustfonds voor slachtoffers, dat opgezet is naast het Internationaal Strafhof, zijn dan ook hoger dan van de uitkomsten van de zaken van het Strafhof zelf (zie ook De Brouwer, 2007).²⁹ Het Trust Fund heeft, naast een taak in het uitkeren van individueel toegekende herstelbetalingen waar ik het eerder over had, een meer humanitaire rol waarbij ze getroffen gemeenschappen collectief kan ondersteunen in de opbouw na het conflict.³⁰ Echter ook hier is een kanttekening op zijn plaats. Het Trust Fund is afhankelijk van vrijwillige donaties en het is dan ook maar zeer de vraag of het Fonds tegemoet kan komen aan de meest urgente behoeften van slachtoffers van internationale misdrijven.

Het op deze manier vormgeven van herstel-als-recht positioneert compensatie als een onderdeel van de wederopbouw, gericht op de samenleving als geheel (Letschert en Van Boven, 2011). Dit brengt echter het risico mee van onvoldoende erkenning van de situatie van individuele slachtoffers (Haldemann 2011; Letschert en Van Boven, 2011). Het is hier dat het internationale strafrecht een bijdrage kan leveren. In overeenstemming met de functie van het strafrecht in het algemeen (zie voor een verdere uitwerking Pemberton, Letschert, De Brouwer en Haveman, 2011) en de ervaringen met schadevergoeding in het strafrecht in het bijzonder zou de schadevergoeding vooral symbolisch van aard zijn, als een extra blijk van erkenning. En ook hier moeten we realistisch blijven. Immers, een weg naar het Internationale Strafhof of andere strafrechtelijke instantie zal voor veel slachtoffers, met name kwetsbare groepen, onbegaanbaar zijn.

Dan nog enkele woorden over het mensenrechtenkader. We zien dat mensenrechten als kader of raamwerk worden toegepast bij het ontwerpen en implementeren van transitional justice maatregelen waaronder maatregelen tot herstel. Dit komt niet alleen tot uiting in jurisprudentie van mensenrechtenhoven, maar zien we ook in de werkzaamheden van mensenrechten-ngo's die pleiten voor

²⁹ Overigens ga ik in mijn oratie niet in op mogelijkheden voor slachtoffers deel te nemen aan de processen bij het Internationaal Strafhof, en de complicaties die hierbij optreden. Voor een overzicht verwijs ik naar het recent verdedigde proefschrift van Brianne McGonigle (2011).

³⁰ Zie www.trustfundforvictims.org/ voor alle activiteiten die het Trustfonds heeft ondernomen tot nu toe. Ten tijde van het schrijven van deze tekst heeft het Trust Fund ruim 4 miljoen euro in kas, mede als gevolg van een substantiële bijdrage van 1.1 miljoen euro door Zweden afgelopen december. De vier miljoen in kas is inclusief de (huidige) reservering van 1 miljoen euro voor mogelijke reparations orders.

een zogeheten *human rights based approach*. Zo werden de in Rwanda ingevoerde *Gacaca* tribunalen hevig bekritiseerd vanwege vermeende schendingen van het recht op een eerlijk proces voor de verdachte (Human Rights Watch 2011, zie over de *Gacaca* Ndahinda 2011). We moeten echter waakzaam zijn de belangrijke verworvenheden uit het mensenrechtenkader integraal voor te schrijven wanneer we spreken over mogelijkheden tot herstel. Ook hier is het zoeken naar een juiste balans tussen recht en realiteit. De declaratieve kracht en aspirationele waarde van fundamentele mensenrechten moeten niet onderschat worden. Echter, we moeten ook onderkennen dat internationale mensenrechteninstrumenten vaak bescherming bieden in algemene zin, en zelden specifiek genoeg zijn om ze af te dwingen. Verschillende rechten, met name in zogeheten *soft law* instrumenten, zijn onderhevig aan expliciete of impliciete kwalificaties of beperkingen, bijvoorbeeld alleen al door de manier waarop ze zijn geformuleerd (Van Genugten, Groenhuijsen, Van Gestel en Letschert 2007).³¹ Vanuit slachtofferperspectief is het tevens helemaal niet evident dat universalisme werkt in deze context (zie ook Viaene en Brems 2010). Betekent dit dan dat we herstel als recht in zijn totaliteit moeten loslaten? Dat zou mijns inziens te ver gaan. De ontwikkelingen op internationaal niveau, met name door de creatieve en innovatieve interpretaties van het Inter-Amerikaanse Mensenrechtenhof met betrekking tot het invullen van het recht op herstel, ook voor groepen, bieden hoop voor de toekomst en vormen tevens een belangrijke precedentwerking waar andere internationale en nationale juridische instanties op kunnen voortborduren. Echter, we moeten realistisch zijn ten aanzien van het wekken van valse verwachtingen richting slachtoffers, wanneer het gaat om grote aantallen slachtoffers en wanneer het staten betreft die voor de immense uitdaging staan het land weder op te bouwen. Het ontwikkelen van herstelmaatregelen in deze context is derhalve een complexe taak, zeker wanneer het ook een categorisering van individuen en groepen in slachtoffergroepen of begunstigden behelst. Het mensenrechten-discours kent een hoog aspiratieniveau, hetgeen we zeker niet moeten loslaten. Alleen zal de realiteit niet uit het oog moeten worden verloren, en kan het mensenrechtenkader niet één op één als maatstaf worden genomen om conflicten af te wikkelen. Aan de andere kant mag realisme niet ontaarden in cynisme.

³¹ Zo gebruikten eerdere versies van de Herstelbeginselen kopjes zoals 'victims' rights to reparations'. De huidige formulering is 'reparation for harm suffered', en werd het woord 'shall' op meerdere plekken vervangen door het woord 'should' hetgeen staten een ruimere mogelijkheid geeft niet tot implementatie over te gaan.

Realisme brengt echter wel met zich mee dat rekening wordt gehouden met wat mogelijk is. De financiële component is hierbij een harde realiteit.

De, ik geef het toe, wat bescheiden aanbeveling kan alleen maar zijn dat herstelmaatregelen in deze context zo inclusief en compleet mogelijk moeten zijn, waarbij de erkenning van het enorme leed dat zowel individuen als de samenleving als geheel hebben ondergaan voorop moet staan (zie in dit verband ook een rapport van de VN uit 2008 waar een verdere uitwerking is gegeven van de noties ‘inclusiveness and completeness’). Het beginsel van non-discriminatie, zoals ook neergelegd in de Herstelbeginselen (Artikel 25), mag hierbij nooit worden geschonden. Gezien de financiële realiteit kan dit echter betekenen dat meer nadruk moet worden gelegd op symbolische en immateriële maatregelen en collectieve maatregelen dan individuele schadeloosstellingen.

Collectieve herstelmaatregelen

In mijn betoog heb ik verschillende keren het belang van collectieve herstelmaatregelen aangegeven. In het navolgende zal ik dieper ingaan op zowel de voordelen als de eventuele risico's van een collectieve benadering.

De 2005 Herstelbeginselen, in aanvulling op beginselen die zich richten op de individuele toegang tot de rechter, verwijzen naar de mogelijkheid voor groepen slachtoffers om claims te presenteren en schadevergoeding te ontvangen (Artikel 13). De erkenning van de victimologische notie van collectief slachtofferschap maakt dit instrument conceptueel werkelijk innovatief. De Preamble benadrukt uitdrukkelijk dat “hedendaagse vormen van slachtofferschap, terwijl in wezen gericht tegen personen, ook gericht kunnen zijn tegen groepen van personen die gezamenlijk getroffen worden”. In dezelfde geest verwijzen ook de Straffeloosheid Beginselen uit 2005 naar zowel individuen als gemeenschappen die aanspraak kunnen maken op herstelmaatregelen (Artikel 32).³² Dit kunnen zowel symbolische herstelbetalingen, zoals een openbare verontschuldiging en het opzetten van gedenktekens, betreffen, als het leveren van materiële goederen en diensten met als doel een menswaardig bestaan te herstellen, door bijvoorbeeld gezondheids- en educatieve voorzieningen veilig te stellen.³³ Ondanks hun opname in de Herstel- en Straffeloosheid Beginselen, is het concept van collectief herstel minder uitgewerkt in vergelijking met individuele claims. Toch zijn er ontwikkelingen die aangeven dat het internationale recht collectieve schadeloosstelling omarmt (Rosenfeld 2010; Dubinsky 2004; Roht-Arriaza 2004; Lapante 2007; Hofmann 2010). Ook de jurisprudentie van het Inter-Amerikaanse Mensenrechtenhof heeft aanzetten gegeven tot een verdere uitwerking.³⁴

³² Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity, UN doc. E/CN.4/2005/102/Add.1.

³³ Een voorbeeld vinden we in de zaak Aloboetoe et al. v. Suriname, waar het Inter-Amerikaanse Mensenrechtenhof de Surinaamse staat beval een school te openen en personeel aan te nemen, en een medische instelling te openen als vorm van herstelmaatregel vanwege de aanval op twintig leden van de inheemse stam Saramaka (Uitspraak van 10 september 1993, Ser. C. Nr. 15).

³⁴ IACtHR, Case of the Moiwana Community v. Suriname, Uitspraak van 15 juni 2005, para. 194. In Moiwana v. Suriname stelde het Hof: “Given that the victims of the present case are members of the N’duka culture, this Tribunal considers that the individual reparations to be awarded must be supplemented by communal measures; said reparations will be granted to the community as a whole”. Zie ook IACtHR, Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingi Community v. Nicaragua, Uitspraak van 31 Augustus 2001. Zie voor meer gedetailleerde verwijzingen: International Law Association, The Hague Conference, Reparation for Victims of Armed Conflict, including a Draft Declaration of International Law Principles on Reparation for Victims of Armed Conflict, 2010; beschikbaar via

Het reglement inzake proces en bewijsrecht (de zogenaamde Rules of Procedure en Evidence) behorende bij het Statuut van het Internationaal Strafhof stelt ook dat het Hof herstelmaatregelen mag nemen “on a collective basis” en indien mogelijk, ook collectieve uitkeringen mag uitkeren via het Trust Fund (regels 97 en 98). Daarnaast hebben verschillende Waarheids- en Verzoeningscommissies in het recente verleden aanbevelingen gedaan gericht op collectieve herstelmaatregelen.³⁵ Hierbij wordt met name als belangrijkste argument de economische realiteit van het land aangevoerd. De Ethiopië Eritrea Claims Commissie stelde bijvoorbeeld het volgende: “[T]he Commission could not disregard the possibility that large damages awards might exceed the capacity of the responsible State to pay or result in serious injury to its population if such damages were paid. It thus considered whether it was necessary to limit its compensation awards in some manner to ensure that the ultimate financial burden imposed on a Party would not be so excessive, given its economic condition and its capacity to pay, as to compromise its ability to meet its people’s basic needs.”³⁶

Een belangrijke kwestie die meer onderzoek vergt betreft de vraag hoe individuele behoeften zich verhouden tot collectieve behoeften. Sociaal psychologen hebben reeds gewaarschuwd voor de concurrerende en vaak uiteenlopende psychologische behoeften van het individu en de samenleving en derhalve de wijze waarop genomen herstelmaatregelen tegemoet zullen kunnen komen aan die behoeften (Hamber & Wilson 2002, Haldemann 2011). Zo waarschuwen ze tegen de ondergeschiktheid van individuele behoeften aan de eisen van nationale eenheid en verzoening en suggereren dat er mogelijk een groot aantal verschillen bestaat tussen de individuele psychologische processen en nationale processen zoals waarheidscommissies.³⁷ Tegelijkertijd erkennen zij dat de twee

³⁵ Peruvian Truth and Reconciliation Commission, Plan of Integral Reparations (PIR), June 2003, para. 3.6, beschikbaar via: www.cverdad.org.pe/. Guatemala, Memory of Silence, Report of the Commission for Historical Clarification, Conclusions and Recommendations, III, para. 10, beschikbaar via: <http://shr.aaas.org/guatemala/ceh/report/english/toc.html>. Final Report of the Truth & Reconciliation Commission of Sierra Leone, Vol. 2, Chapter 4, Reparations, para. 27, beschikbaar via: <http://www.sierra-leone.org/TRCDocuments.html>. Chegal, Report of the Commission for Reception, Truth and Reconciliation in Timor-Leste (CAVR), beschikbaar via: <http://www.cavr-timorleste.org/en/chegaReport.htm>.

³⁶ Ethiopia Eritrea Claims Commission, Final Award between the State of Eritrea and the Federal Democratic Republic of Ethiopia, Eritrea’s Damages Claims, 17 Augustus 2009, para. 22.

³⁷ Zo stelt Hamber ook dat ‘although socio-economic development (social reconstruction) is necessary, the physical and psychological impact of violence has to be addressed directly and individually if we are ever to deal with the traumas of the past and prevent cycles of revenge from emerging’ (2000, 10).

in sommige opzichten nauw verbonden zijn, zoals blijkt uit het psychologische belang voor verschillende slachtoffers van spreken in het openbaar op bijvoorbeeld hoorzittingen van Waarheids- en Verzoeningscommissies.³⁸

Mijn pleidooi voor collectieve maatregelen betekent niet ik het recht op individueel herstel overboord wil gooien. Ik zie echter andere wegen om een dergelijk recht te effectueren. Te denken valt onder meer aan nationale administratieve herstelprogramma's die individuele uitkeringen doen (zie voor talloze voorbeelden De Greiff 2006). Per situatie zal het verschillen wat daartoe de mogelijkheden zijn. Een belangrijke actor in het verwezenlijken van dergelijke nationale programma's zou idealiter de Verenigde Naties zijn. Deze organisatie zou de verantwoordelijkheid moeten nemen individuele staten aan te sporen herstelprogramma's op te zetten. Met name de Veiligheidsraad zou een prominenter rol kunnen spelen, gebaseerd op bevoegdheden neergelegd in het VN Handvest van 1945. Op basis van een interpretatie van het Handvest, waarin is vastgelegd dat de Veiligheidsraad de internationale vrede en veiligheid moet handhaven of herstellen (Hoofdstuk VII), kan beargumenteerd worden dat de Raad zich ook mag bemoeien met grootschalige mensenrechtenschendingen, ook als de schendingen geen invloed hebben op de stabiliteit in buurlanden of de regio.³⁹ Dit betekent tevens dat de Raad zou moeten kunnen bepalen hoe moet worden omgegaan met het aangedane leed (Tomuschat 2005, 588). Dat de Raad een dergelijke rol niet consequent op zich neemt blijkt uit het verleden. Ten aanzien van de aanval van Irak op Koeweit heeft de Veiligheidsraad een zogenaamde *Claims Commission* opgezet (het feit dat oliegelden konden worden gebruikt ter financiering van het fonds is één van de verklaringen, zie verder Taylor 2009 voor meer achtergronden met betrekking tot deze commissie); ten aanzien van Darfur heeft de Raad nog niks ondernomen,⁴⁰ ondanks aanbevelingen door de Commissie die de schendingen in Darfur heeft onderzocht om een Compensatie Commissie op te richten onder Hoofdstuk VII van het Handvest.⁴¹

³⁸ Overigens zijn zowel de meer populaire als academische literatuur geneigd ongefundeerde beweringen ten aanzien van de positieve invloed van post-conflictprocessen op de psyche van slachtoffers te maken. Empirische evidentie is echter vaak afwezig (Doak 2011, 269).

³⁹ SC Res. 794 (1992) betreffende de situatie in Somalië.

⁴⁰ Overigens heeft de Raad wel de situatie van Darfur doorverwezen naar de aanklager van het Internationaal Strafhof voor nader onderzoek. Resolutie 1593 (2005).

⁴¹ Report of the International Commission of Inquiry on Darfur, 25 Januari 2005, UN doc. S/2005/60.

Dat de VN een grotere rol zou kunnen spelen in het financieren van nationale herstelprogramma's, bijvoorbeeld door middel van een Trust Fund waar slachtoffers hun claim kunnen indienen (los van het Trust Fund behorende bij het Internationaal Strafhof) is hoogst onrealistisch.⁴² Naast het feit dat vooruitgang binnen de VN bepaald wordt door politieke belangen, is de organisatie dusdanig arm. Ook hier zien we weer een gapend gat tussen recht en realiteit.

⁴² Overigens bestaan er verschillende door de VN opgerichte Trust Funds. Zo werd in november 2010 het VN Trust Fund to End Violence against Women opgericht (<http://www.unwomen.org/how-we-work/un-trust-fund/>), is er een Trust Fund voor slachtoffers van martelingen (<http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/TortureFundMain.aspx>) en een Human Security Fund (<http://ochaonline.un.org/trustfund/tabid/2107/default.aspx>).

Herstel in samenhang
met ontwikkelingshulp

Sinds enige tijd zijn er discussies gaande of herstelmaatregelen naast herstelgerichte doelen ook ontwikkelingsdoelen zouden mogen behelzen, niet alleen gericht op de gevictimiseerde groepen maar op de samenleving als geheel. Steeds vaker benadrukt wetenschappelijk onderzoek dat het proces van sociale wederopbouw dient te bestaan uit meerdere benaderingen, waarbij de volgende elementen met name worden genoemd: 1. Initiatieven gericht op gerechtigheid; 2. Opbouw van democratische instanties; 3. Bevorderen van economische welvaart en transformatie en 4. Verzoening (Fletcher en Weinstein 2002, 623). Volgens dit ecologische⁴³ model hebben maatregelen gericht op herstel alleen zin als ten aanzien van al deze elementen vooruitgang wordt geboekt. Alleen dan zal herstel duurzaam kunnen zijn (zie ook Miller 2008; Carranza 2008). Een dergelijke integrale aanpak wordt aangemoedigd door het zogenaamde Human Security Concept, waarbij mensenrechtenvraagstukken, ontwikkelingshulpkwesties en nationale veiligheidsstrategieën in samenhang met elkaar worden bestudeerd en uitgewerkt (zie ook Letschert, 2010).

Terwijl in samenlevingen getroffen door grove en massale schendingen van mensenrechten collectieve herstelbetalingen met een onderliggend doel gericht op ontwikkelingshulp kunnen worden beschouwd als een mogelijk en effectief middel om een bepaalde mate van ‘reparative justice’ te bereiken, is een dergelijke aanpak niet zonder gevaren. Tegenstanders stellen dat één van de gevaren is dat datgene dat als wijze van herstel wordt aangeboden, bijvoorbeeld sociale basisvoorzieningen, beschikbaar zou moeten zijn voor alle burgers omdat het rechten betreft behorende tot de sociaal-economische mensenrechten (Rombouts, Sardaro & Vandeginste 2005). Herstelmaatregelen, in de visie van tegenstanders, zijn een middel om gerechtigheid te bereiken, voor zowel individuele als collectieve slachtoffers, en zijn geen vervanging voor het nastreven van doelen die op andere gronden zijn gestoeld. Ook het International Center for Transitional Justice stelt dat op herstelgerichte programma’s of herstelmaatregelen hun specifieke focus moeten houden, duidelijk onderscheiden van andere ontwikkelingsprogramma’s, zonder daarbij afbreuk te willen doen aan de

⁴³ Fletcher en Weinstein (2002, 581) hebben dit ecologisch model voorgesteld: ‘an ecological model of social reconstruction that considers a spectrum of interventions that includes, but is broader than, criminal trials. This approach, grounded in empirical studies of the actions of individuals in group contexts as well as some current perceptions of the contribution of criminal trials to social reconstruction, contributes to a fuller understanding of the complex processes that underlie the rebuilding of fragmented societies.’ Het zogeheten “ecological paradigm” is ontwikkeld door psychologen, zie onder andere James Kelly et al. 2000.

complementariteit die er tussen beide kan bestaan. Ook hier wordt met name verwezen naar het belang van de symbolische erkenning dat de staat de schendingen of zelf heeft gepleegd of heeft nagelaten ze te voorkomen, hetgeen in specifieke herstelprogramma's beter tot zijn recht komt (ICTJ 2011).⁴⁴

Zoals Van Boven en ik eerder aangaven, kunnen zowel 'ontwikkelingslanden' en 'ontwikkelde' landen⁴⁵ er echter de voorkeur aan geven, vanuit politieke overwegingen, te voorkomen dat zij verplichtingen moeten nakomen die voortvloeien uit het recht op herstel. "Ontwikkelingslanden" die eisen voor herstelbetalingen vrezen zijn geneigd te stellen dat ontwikkelingshulp ook een vorm van herstel is. En 'ontwikkelde' landen die worden opgeroepen herstelmaatregelen te nemen voor bijvoorbeeld historisch onrecht (denk aan slavernij en kolonialisme), stellen vaak dat herstelmaatregelen niet het geschikte middel zijn om de gevolgen van dit onrecht weg te nemen, maar dat in plaats daarvan grotere ontwikkelingshulpinitiatieven nodig zijn om een meer rechtvaardige en billijke verdeling van welvaart en middelen, met name ten aanzien van kansarmen en systematisch getroffen groepen, te bewerkstelligen. Vanuit overheidsperspectief is het verleidelijk om een verschuiving te maken van herstelmaatregelen naar ontwikkelingshulp. Complexe en pijnlijke kwesties van rekenschap worden vermeden, evenals lastige classificaties van mensen als slachtoffers of daders.

⁴⁴ De Nairobi 'Declaration on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation' uit 2007 neemt ook uitdrukkelijk afstand van ontwikkelingshulp als een vervanging voor herstelmaatregelen: 'Governments should not undertake development instead of reparation. All post-conflict societies need both reconstruction and development, of which reparation programmes are an integral part. Victims, especially women and girls, face particular obstacles in seizing the opportunities provided by development, thus risking their continued exclusion. In reparation, reconstruction and development programmes, affirmative action measures are necessary to respond to the needs and experiences of those women and girls'.

⁴⁵ Overigens moeten we de onvergelykbaarheid van deze twee situaties niet uit het oog verliezen. Het is een compleet andere situatie wanneer een nieuw regime moet proberen een land weder op te bouwen, in een context waar slachtoffer en dadergroepen onderdeel van zijn, dan wanneer een vroegere koloniale macht verantwoording moet afleggen aan een andere staat voor daden gepleegd in een verleden. Ook de kwestie wie aansprakelijk kan worden gehouden ligt gecompliceerd. Zo is er ten aanzien van de aansprakelijkheid van opvolgende regimes voor misdaden gepleegd onder het voorgaande regime nog maar weinig jurisprudentie. In de zaak *Achutan and Amnesty v. Malawi* heeft de African Commission on Human and Peoples' Rights het volgende bepaald: "Principles of international law stipulate, however, that a new government inherits the previous government's international obligations, including the responsibility for the previous government's mismanagement. The change of government in Malawi does not extinguish the present claim before the Commission. Although the present government of Malawi did not commit the human rights abuses complained of, it is responsible for the reparation of these abuses." *Achutan and Amnesty International v. Malawi*, African Commission on Human and Peoples' Rights, Comm. Nos. 64/92, 68/92 en 78/92 (1995), para. 12

Ook bij de discussie omtrent de koppeling van herstelmaatregelen aan op ontwikkelingshulp gerichte doelen is het van belang een evenwicht te vinden tussen recht en realiteit. Die realiteit laat zich samenvatten in drie punten. Allereerst is het ongelooflijk moeilijk om de enorme rijkdommen die dictators hebben vergaard af te pakken via bijvoorbeeld een regeling betreffende voordeelsontneming; geld dat dan beschikbaar kan worden gesteld aan slachtoffers in de vorm van herstelmaatregelen of in een Trust Fund kan worden gedeponereerd. Als tweede knelpunt noem ik de nationale begrotingen van landen. We zien dat de traditionele Eerste Wereld te kampen heeft met een financiële crisis waardoor het hoogst onrealistisch is dat extra gelden in een Trust Fund voor slachtoffers worden gestoken. Als derde, ook zogenaamde groei-economieën zoals China zullen naar alle verwachting niet grote sommen geld aan een Trust Fund doneren.⁴⁶ Dit betekent dat iedere vorm van hulp, ook als dit in de vorm van ontwikkelingshulp wordt aangeboden (vanuit de nationale overheid of internationale gemeenschap) met beide handen moet worden aangegrepen. De ontwikkelingshulpbudgetten staan in verschillende landen onder druk maar zijn nog altijd gigantisch groter dan gelden die naar bijvoorbeeld het Trust Fund bij het Internationaal Strafhof gaan. Dit soort algemene budgetten kan zeer nuttig worden aangewend om de sociaal-economische positie van individuele en groepen slachtoffers naar een hoger niveau te tillen. De herstelmaatregelen die grote financiële offers vergen kunnen derhalve ook via ontwikkelingsbudgetten gefinancierd worden. Overige, meer symbolische maatregelen die weinig tot geen kosten met zich mee brengen moeten zich richten op specifieke slachtofferbehoeften, zoals het verkrijgen van erkenning. Deze laatste maatregelen dienen ter verzekering van de essentiële notie van herstelmaatregelen als een proces naar vrede, gerechtigheid en verzoening (Saris en Loft 2009, 90).

⁴⁶ Op de site van het Trust Fund behorende bij het Internationaal Strafhof staan de financiële gegevens, en is ook een overzicht beschikbaar wat de individuele donaties van staten zijn. De bedragen zijn relatief laag, zeker als we dit vergelijken met de budgetten die overheden besteden aan ontwikkelingshulp.

Het perspectief van slachtoffers

Wat zeggen slachtoffers nu zelf over herstelmaatregelen en de wenselijke verhouding tussen individuele en collectieve maatregelen? Laat ik voorop stellen dat het een illusie is te denken dat slachtoffers een homogene groep zijn en derhalve individueel allemaal dezelfde behoeften hebben. Zoals ik eerder aanhaalde heeft onderzoek tevens aangetoond dat de behoeften van slachtoffers met de tijd veranderen en dat resultaten van onderzoek met betrekking tot behoeften van slachtoffers derhalve met voorzichtigheid moeten worden bekeken (o.a. Hamber 2009).

Verschillende onderzoeken van het Mensenrechtencentrum van de Universiteit van Californië in Berkeley ten aanzien van de Democratische Republiek Congo, Cambodja, en Noord-Oeganda laten het volgende beeld zien. Het merendeel van de respondenten antwoordde dat ze directe compensatie het meest wenselijk vinden, hetgeen financiële compensatie kan inhouden (52%), voedsel (9%) en vee (8%). Excuses, gerechtigheid of verzoening werd door 10% van de respondenten belangrijk gevonden (Pham, Vinh, Stover 2007). 59% wilde herdenkingsplaatsen. De Congo survey toonde aan dat 43% voorstander was van individuele herstelmaatregelen als maatregelen gericht op de gemeenschap (Vinck et al 2008, 52). Vorig jaar, in maart 2011, heeft een commissie specifiek aanbevelingen gedaan ten aanzien van herstelmaatregelen in Congo met betrekking tot de vele slachtoffers van seksueel geweld. Wat opvalt is dat slachtoffers vooral de nadruk leggen, en zeker in eerste instantie, op goede gezondheidszorg en scholing, waarbij de nadruk dus ligt op sociaal-economische herstelprogramma's (UN Report 2011).

In Cambodja mag het Tribunaal (het zogenaamde ECCC), dat is opgericht om de misdaden gepleegd door de Khmer Rouge te berechten, alleen herstelmaatregelen voorstellen die een collectief karakter hebben (zie De Brouwer & Heikkilä 2012). Een survey uitgevoerd in 2009 had als resultaat dat een meerderheid van de respondenten (88) vond dat slachtoffers van de Khmer Rouge herstelmaatregelen zouden moeten krijgen, waarvan 68% zei dat deze ten gunste van de samenleving als geheel zouden moeten komen. Meer dan 53% zei dat zulke maatregelen het dagelijkse leven van de Cambodjaan zou moeten beïnvloeden, inclusief sociale diensten (20%), ontwikkeling van infrastructuur (15%), economische ontwikkelingsprogramma's (12%), woon- en land projecten (5%) en voorzieningen ten aanzien van veestapels (1%) (Pham et al 2009).

Een belangrijke observatie in deze laatste survey, en ik citeer is dat ‘most respondents said it was more important for the country to focus on problems Cambodians face in their daily lives than the crimes committed by the Khmer Rouge. This suggests that the ECCC must find ways to ground its activities in the current concerns and needs of the population’ (2009, 4, 6). De uitkomsten van deze survey moeten echter geplaatst worden in de specifieke context waarbinnen het Tribunaal opereert; het gaat immers om misdaden die hebben plaatsgevonden midden jaren zeventig. In 2011 is een follow-up survey gedaan waarbij dezelfde resultaten werden gemeten.⁴⁷ Ook hier onderstreepten de respondenten dat, hoewel gerechtigheid belangrijk is, de prioriteit toch ligt bij de realisering van basisbehoeften (83% in 2010 vergeleken met 76% in 2008), en zouden slachtoffers liever hebben gezien dat het geld besteed aan de oprichting en uitvoering van de ECCC aan andere doeleinden was besteed (63% in 2010 vergeleken met 53% in 2008). Aan de andere kant, een grote meerderheid van de ondervraagden geloofde dat het Hof zou reageren op de misdaden van de Rode Khmer (84%) en zou bijdragen aan de wederopbouw van vertrouwen in Cambodja (82%); aan de bevordering van nationale verzoening (81%), en dat het gerechtigheid voor de slachtoffers van het Rode Khmer regime (76%) zou brengen. Ook ondersteunden de respondenten het belang van waarheidsvinding, en wilden ze meer weten over de misdaden gepleegd onder het Khmer Rouge Regime.

Een recente survey uitgevoerd door het International Center for Transitional Justice onderzocht de tevredenheid van slachtoffers met de herstelprogramma's in Peru. Het rapport concludeert dat de gemeenschappen die collectieve herstelmaatregelen hebben ontvangen over het algemeen tevreden zijn. De herstelmaatregelen betroffen watervoorzieningen, uitbreiding van veestapels, de bouw van scholen en gemeenschapscentra. Niettemin, de meeste slachtoffers stelden ook dat de maatregelen niet voldoende waren om het leed te compenseren (ICTJ 2011).

⁴⁷ After the First Trial: A Population-Based Survey on Knowledge and Perception of Justice and the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, Human Rights Centre, June 2011, Pham et al.

Bovenstaande resultaten onderbouwen de veronderstelling, althans vanuit slachtofferperspectief, dat herstelmaatregelen gericht op gerechtigheid en uiteindelijk verzoening, alleen een duurzaam effect kunnen hebben als zij hand in hand gaan met maatregelen gericht op de sociaal-economische opbouw van een land. Een recent rapport van de Wereldbank onderschrijft deze stelling.⁴⁸ Dit rapport is een mijlpaal in de koppeling van de bevordering van gerechtigheid, waarheidsvinding en rekenschap met vredesopbouw en ontwikkelingshulp in door oorlog geteisterde landen.⁴⁹ Er wordt ook wel gesproken van een paradigmaverschuiving, waarin het beleid en daarbij behorende procedures gelijktijdig zowel gerechtigheid (*justice*) als ontwikkeling (*development*) behelzen. Mensen in kwetsbare en door conflict getroffen staten zijn vaker arm, missen onderwijs, en hebben moeilijk toegang tot basisgezondheidszorg. Kinderen geboren in een kwetsbare staat hebben twee keer zoveel kans op ondervoeding en bijna twee keer zo vaak geen toegang tot drinkwater; en kinderen van de lagere-schoolleeftijd worden drie keer zo vaak niet ingeschreven op school, en hebben bijna twee keer zoveel kans te sterven voor hun vijfde verjaardag. Terwijl de discussies over de voortgang ten aanzien van het bereiken van de *Millennium Development Goals* voortgaat, is het duidelijk dat de kloof tussen geweld-gevoelige landen en andere ontwikkelingslanden groter wordt (overgenomen en vrij vertaald uit Wereldbank 2011, 63). Geweld heeft ook een blijvend effect op de mensenrechten (zie Physical Rights Integrity Index).⁵⁰ Dat de schending van de mensenrechten sterk toeneemt tijdens episodes van geweld is te verwachten. Minder verwacht is echter dat na de beëindiging van een conflict, de gemiddelde maatschappij meer dan tien jaar nodig heeft om naar het niveau van de eerbiediging van de mensenrechten terug te keren zoals dat was voor de uitbraak van het conflict (Wereldbank 2011, 67).

⁴⁸ World Development Report, 2011, Conflict, Security, and Development, World Bank, Washington. Zie ook een verdere onderbouwing van deze stelling met behulp van de theorie van Maslow, in Wemmers & De Brouwer 2010, en Letschert 2010.

⁴⁹ Zie ook de aanklager van het Internationaal Strafhof, Moreno-Ocampo, '... we must think about an integrated approach and how to combine justice with other areas, such as rehabilitation and development, in order to produce better communities'. That the Court has recognized the importance of restorative justice, notably by making provision for the participation of victims and for reparative justice, thus represents a significant starting point' (Moreno-Ocampo 2006, 501).

⁵⁰ Zie het interessante idee door Bodelier geopperd om een Human Security Index te ontwikkelen met als doel het onderstrepen van de onderliggende relaties tussen veiligheidsvraagstukken, ontwikkelingshulp en governance issues (Bodelier 2011).

Naar duurzaam herstel

Ik ga afronden. Het ontwikkelen en implementeren van herstelmaatregelen ten behoeve van slachtoffers of slachtoffergroepen in een postconflictsituatie waarbij vele slachtoffers zijn gevallen, stelt overheden en de internationale gemeenschap voor immense uitdagingen. In deze oratie heb ik trachten aan te geven wat deze complexiteit veroorzaakt, en hoe daar mee kan worden omgegaan. Twee doelen staan daarbij voorop; enerzijds het belang van het mensenrechtenkader voor de victimologie benadrukken en vice versa, en anderzijds het geven van een aanzet tot het vinden van een juiste balans tussen een individuele en collectieve aanpak van herstel na massavictimisatie.

Ik heb daartoe een conceptueel kader voorgesteld dat een onderscheid maakt tussen herstel als recht, herstel als symbool en herstel als proces. Ik heb ingezoomd op de moeilijkheden in de conceptualisering van slachtofferschap in postconflictsituaties waar de afbakening tussen slachtoffer- en dadergroepen complexe vragen oproept. Niet alleen met betrekking tot de vraag wie in aanmerking komt voor herstelmaatregelen, maar ook met betrekking tot de beoordeling van de mogelijke negatieve gevolgen van herstelmaatregelen op bredere maatschappelijke kwesties, zoals verzoening en wederopbouw van de sociaal-economische infrastructuur van postconflictsamenlevingen.

Elk op herstel gericht raamwerk dient rekening te houden met de historische, culturele, economische en politieke realiteit van een postconflictmaatschappij. Hierbij is het van belang de moeilijkheden ten aanzien van het voorzien in individuele herstelmaatregelen onder ogen te zien. De economische gevolgen van het conflict op de samenleving in het geheel zullen nog lange tijd consequenties hebben, waardoor overheidsbudgetten minimaal zijn en derhalve effect hebben op mogelijkheden om individuele herstelbetalingen uit te keren. Dat individuele daders de schadevergoedingsclaims vergoeden is eveneens een onrealistisch perspectief (Hamber 2005, 5). Betekent dit dat herstelmaatregelen altijd collectief moeten zijn? Zo ver zal ik niet willen gaan. Echter, we moeten wel de grenzen van het internationale strafrecht en het internationale mensenrechtenkader in het bevorderen van herstel onder ogen zien. De impact van het internationale strafrecht op doelen als afschrikking, vergelding en herstel van slachtoffers is gering, voor zover al meetbaar (Pemberton et al 2011; Groenhuijsen en Pemberton 2011, Mahdev 2009). Aansluiting op andere initiatieven met soortgelijke doeleinden is daarom van belang. Deze vorm van horizontale integratie geldt voor andere quasi-juridische reacties, zoals

waarheidscommissies en/of gedeeltelijke amnestieën (Drumbl 2007; Vriezen 2011), maar ook andere initiatieven en maatregelen die *reparative justice* nastreven (Mani 2002). Een dergelijk proces van sociale wederopbouw moet het recht koppelen aan inspanningen om democratie en vrede vorm te geven, alsmede aan programma's die economische en sociale ontwikkeling beogen. Het is hier waar het mensenrechtenkader en inzichten uit victimologische studies elkaar kunnen vinden. Zo zal het mensenrechtenkader moeten onderkennen dat het voorschrijven van een individueel recht op herstel aan slachtoffers, voortvloeiend uit de mensenrechtenverdragen waarbij bij schendingen van mensenrechten⁵¹ een effectief rechtsmiddel wordt voorgeschreven, ook negatieve consequenties met zich mee kan brengen. Denk aan procedures die teveel tijd in beslag nemen, aan slachtoffers die worden uitgesloten van deelname vanwege een restrictieve interpretatie van het slachtofferbegrip, of aan kwetsbare groepen zoals kinderen of ouderen die moeilijk de weg naar een internationaal tribunaal of andere rechtsprekende instantie vinden. Daarnaast krijgen staten nog teveel beoordelingsruimte in de uitwerking van het recht op herstel. Met andere woorden: het mensenrechtendiscours moet beseffen dat een slachtoffers niks heeft aan allerlei verplichtingen die een staat op zich 'zou moeten' nemen.

Daarnaast zullen victimologen moeten inzien dat de vervulling van sociaal-economische basisbehoeften van slachtoffers hand in hand moet gaan met specifieke behoeften gericht op gerechtigheid en erkenning. Betekent dit ook dat collectieve maatregelen altijd een ontwikkelingscomponent moeten hebben? Zoals het rapport van de Wereldbank onomstotelijk vaststelt, moeten initiatieven gericht op gerechtigheid, ontwikkeling en bevordering van mensenrechten hand in hand gaan. Dat betekent echter niet dat herstelmaatregelen specifiek gericht op slachtoffers onnodig zijn. Immers, erkenning van het slachtofferschap moet voorop blijven staan, en als dit gepaard gaat met andere, op ontwikkelingshulp gerichte maatregelen, zullen beide beter beklijven. Hiervoor bieden zowel de 'herstel als symbool' als de 'herstel als proces' benadering verschillende mogelijkheden. Kernbegrippen zijn hier participatie en empowerment, en inclusie en non-discriminatie. Alleen dan is er een mogelijkheid dat gerechtigheid gericht op herstel *duurzaam herstel* wordt. Wat de grootste uitdaging voor de toekomst zal worden is het vinden van een juiste balans tussen behoeften

⁵¹ Denk aan onder meer het recht op leven (artikel 6), het recht niet gemarteld te worden (artikel 7), het recht niet in slavernij gehouden te worden (artikel 8) en het recht in vrijheid en veiligheid te leven (artikel 9), Internationaal Verdrag inzake Burger en Politieke Rechten.

van slachtoffers als individu en als groep, en behoeften van de samenleving als geheel. Ik kijk er naar uit de komende jaren onderzoek op dit uitdagende en complexe terrein voort te zetten.

Selectie van geraadpleegde literatuur

- Acquaviva, G. (2008). New paths in international criminal justice? The internal rules of the Cambodian Extraordinary Chambers. *Journal of International Criminal Justice*, 6(1), 129-151.
- Arendt, H. (1970). *On violence*. London: Allen Lane/Penguin Press.
- Arendt, H. (1992). Letter to Karl Jaspers of 17 August 1946. In *Hannah Arendt and Karl Jaspers, Hannah Arendt Karl Jaspers: Correspondence, 1926–1969*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1992).
- Aukerman, M.J. (2002). Extraordinary evil, ordinary crime: A framework for understanding transitional justice. *Harvard Human Rights Journal*, 15, 39-98.
- Bassiouni, M.C. (1988a). The protection of collective victims in international law. In Bassiouni, M.C. (ed.), *International protection of victims*, Toulouse: Erès, 181-198.
- Bassiouni, M.C. (1988b). Introduction to the U.N. Resolution and Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power. In Bassiouni, M.C. (ed.), *International protection of victims*, Toulouse: Erès, 17-24.
- Brems, E. (2001). *Human rights: universality and diversity*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Bodelier, R. (2011). Human security and the emergence of a global conscience. In Letschert, R.M. & Van Dijk, J.J.M, *The new faces of victimhood*. Springer.
- Boven, T. van (1995). Human rights and rights of peoples. *European Journal of International Law*, 6(1), 461-476.
- Boven, T. van (1999). The perspective of the victim. In Danieli, Y., Stamatopoulou, E., & Dias, C.J. (eds.), *The Universal Declaration of Human Rights: 50 years and beyond*, New York: Baywood.
- Boven, T. van (2007). Reparative justice – Focus on victims, SIM lecture 2007. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 25, 723-735.

- Boven, T. van (2009). Victims' rights to a remedy and reparation: The New United Nations Principles and Guidelines. In Ferstman, C., Goetz, M., & Stephens, A., *Reparations for victims of genocide, war crimes and crimes against humanity, systems in place and systems in the making*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Boven, T. van (2009). Victims' rights and interests in the International Criminal Court. In J. Doria, H. Gasser & M.C. Bassiouni (eds.), *The legal regime of the International Criminal Court: Essays in honour of Professor I.P. Blishchenko*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 895-924.
- Broomhall, B. (2003). *International justice and the International Criminal Court. Between sovereignty and the rule of law*. Oxford: Oxford University Press.
- Brouneus, K. (2010). The trauma of truth telling. Effects of witnessing in the Rwandan Gacaca Courts on mental health. *Journal of Conflict Resolution*, 20(5), 1-30.
- Brouwer, A. de (2007). Reparation to victims of sexual violence: Possibilities at the International Criminal Court and the Trust Fund for victims and their families. *Leiden Journal of International Law*, 20, 207-237.
- Brouwer, A. de, Letschert, R.M. (2008). Rechtspraak, deelname van slachtoffers in de procedures voor het internationaal strafhof: Een papieren tijger? *Delikt en Delinkwent*, 10(81), 1143-1163.
- Brouwer, A. de & Groenhuijsen, M.S. (2009). The role of victims in international proceedings. In: G. Sluiter & S. Vasiliev (eds.), *Towards a coherent body of international law*. London: CMP Publishing, 149-204.
- Brouwer, A. de, Chu, S.K.H., & Muscati, S. (2011). *De mannen die mij hebben vermoord: Rwandese overlevenden van seksueel geweld*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

- Brouwer, A. de, & M. Heikkilä (2012) [forthcoming]. The victims' role in international criminal proceedings: participation, protection, reparation and assistance. In G. Sluiter et al., *International criminal procedure: towards the codification of general rules and principles*. Oxford: Oxford University Press.
- Caranza, R. (2008). Plunder and plain: should transitional justice engage with corruption and economic crimes? *International Journal of Transitional Justice*, 2(3), 310-330.
- Clark, J.N. (2011). Peace, justice and the International Criminal Court: Limitations and possibilities. *Journal of International Criminal Justice*, 9, 521-545.
- Clark, P. & Kaufman, Z. (2009). After genocide. *Post-conflict reconstruction & reconciliation in Rwanda and beyond*. New York: Columbia University Press.
- Crawford, J. (2002). *The International Law Commission's Articles on State Responsibility. Introduction, Text and Commentaries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Danieli, Y. (2009). Massive trauma and the healing role of reparative justice. *Journal of Traumatic Stress*, 22(5), 351-357.
- Dijk, van, J.J.M. (2006). *The mark of Abel: reflections on the social labeling of victims of crime*. Inaugural lecture, Pieter Van Vollenhoven Chair in Victimology and Human Security, Tilburg University, Tilburg, the Netherlands, November 24.
- Dijk, van, J.J.M., Groenhuijsen, M.S., Winkel, F.W. (2007). Victimologie. Voorgeschiedenis en stand van zaken. *Justitiële Verkenningen*, 33, Nr. 3, Victimologie, Slachtofferschap en Samenleving.
- Dijk, van, J.J.M. (2008). In the shadow of Christ ? On the use of the word "victim" for those affected by crime. *Criminal Justice Ethics*, 27(1), 13-24.

- Dijk, van, J.J.M. & Letschert, R.M. (2011). Reconstructing victim-centered justice on a global scale. In Letschert, R.M. & van Dijk, J.J.M. *New faces of victimhood*. Springer.
- Doak, J. (2011). The therapeutic dimension of transitional justice: Emotional repair and victim satisfaction in international trials and truth commissions. *International Criminal Law Review*, 11, 263-298.
- Drumbl, M.A. (2005). Collective violence and individual punishment: The criminality of mass atrocity. *Northwestern University Law Review*, 99, 539-610.
- Drumbl, M.A. (2007). *Atrocity, punishment and international law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Drumbl, M.A. (2012). *Reimagining Child Soldiers in International Law and Policy*. Oxford Press.
- Dubinsky, P. (2004). Justice for the collective: the limits of the human rights class action, 102 *Michigan L.Rev.*
- Elias, R. (1985). Transcending our social reality of victimization: toward a new victimology of human rights, *Victimology*, 1985, 10 (1/4), 6-25.
- Elias, R. (1994). Paradigms and paradoxes of victimology. In Sumner, C., Israel, M., O'Connell, M. & Sarre, R. *International Victimology*.
- Erez, E., Kilchling, M. & Wemmers, J.A. (eds.) (2011). *Therapeutic jurisprudence and victim participation in criminal justice: International perspectives*. Durham (NC): Carolina Academic Press.
- Falk, R. (2006). Reparations, international law, and global justice: a new frontier. In De Greiff, P. (2006). *The Handbook of Reparations*. Oxford: Oxford University Press.

- Fletcher, L.E. (2005). From indifference to engagement. Bystanders and international criminal justice. *Michigan Journal of International Law*, 26, 1013-1062.
- Fletcher, L.E. & Weinstein, H.M. (2002). Violence and social repair: Rethinking the contribution of justice to reconciliation. *Human Rights Quarterly*, 24(3), 573-639.
- Genugten, W.J.M. van, Groenhuijsen, M.S., Gestel, R.A.J. van, & Letschert, R.M. (2007). Loopholes, risks and ambivalences in international lawmaking: The case of a Framework Convention on Victims' Rights. *Netherlands Yearbook of International Law*, 2006(37), 109-154.
- Genugten, W.J.M. van, Scharf & Radin (eds.) (2009). *Criminal jurisdiction 100 years after the 1907 Hague Peace Conference*. The Hague: T.M.C. Asser Press
- Gibson, J.L. (2004). Does truth lead to reconciliation? Testing the causal assumptions of the South African truth and reconciliation process. *American Journal of Political Science*, 48(2), 201-217.
- Glover, J. (2000). *Humanity. A moral history of the twentieth century*. Yale University Press.
- Goldstone, R.J. (1996). Justice as a tool for peacemaking: Truth commissions and international criminal tribunals. *New York University Journal of International Law and Politics*, 28, 485-503.
- Goodey, J. (2005). *Victims and victimology: research, policy and practice*. Harlow, England: Pearson Education.
- Greiff, P. de (2006). *The handbook of reparations*. Oxford: Oxford University Press.
- Groenhuijsen, M.S. & Van Dijk, J.J.M. (1993). Schadevergoedingsmaatregel en voeging: De civielrechtelijke invalshoek. *Nederlands Juristenblad*, Vol. 68, nr. 5, 163-167.

- Groenhuijsen, M.S. (1999). Victims' rights in the criminal justice system: A call for a more comprehensive implementation theory. In: J.J.M. van Dijk, R.G.H. van Kaam & J-A. Wemmers (eds.). *Caring for crime victims. Selected proceedings of the 9th International Symposium on Victimology*. Monsey (NY): Criminal Justice Press, 85-114.
- Groenhuijsen, M.S. (2005). International protocols on victims' rights and some reflections on significant recent developments in victimology. In: L. Davis & R. Snyman (eds.). *Victimology in South Africa*. Pretoria: Van Schaik, 333-351.
- Groenhuijsen, M.S., & Letschert, R.M. (2008). *Compilation of international victims' rights instruments*. Second (revised) edition. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Groenhuijsen, M.S. (2008). Slachtoffers van misdrijven in het recht en in de victimologie. Verslag van een intellectuele zoektocht. *Delict en Delinquent*, 38(2), 122-123.
- Groenhuijsen, M.S. (2009). Victims' rights and the International Criminal Court: the model of the Rome statute and its operation. In W.J.M. Genugten, M.P. Scharf & S.E. Radin (eds.). *Criminal jurisdiction 100 years after the 1907 Hague Peace Conference*. The Hague: T.M.C. Asser Press, 300-315.
- Groenhuijsen, M.S. & Pemberton, A. (2011). Genocide, war crimes and crimes against humanity: a victimological perspective. In: R.M. Letschert, R. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 9-34.
- Groenhuijsen, M.S. (2011). Toegang tot het strafrecht: Een slachtofferperspectief. *Delikt en Delinkwent*, 41(3), 209-219.
- Haldemann, F. (2011). Drawing the line: Amnesty, truth commissions and collective denial. In: R.M. Letschert, R.H. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 265-288.

- Hamber, B. (2000). Repairing the irreparable: Dealing with the double-binds of making reparation for crimes of the past, *Ethnicity and Health*; Aug/Nov 2000; 5, 3/4; Health Module.
- Hamber, B. (2001). Does the truth heal? A psychological perspective on political strategies for dealing with the legacy of political violence, in: Biggar, N. (ed.), *Burying the past. Making peace and doing justice after civil conflict*, Washington D.C.: Georgetown University Press, 131-148.
- Hamber, B. & Wilson, R. (2002), Symbolic closure through memory, reparation and revenge in post-conflict societies. *Journal of Human Rights*, Vol. 1, Nr. 1.
- Hamber, B. (2005). The dilemmas of reparations: in search of a process driven approach, in: De Feyter, K., Parmentier, S., Bossuyt, M., & Lemmens, P. (eds.), *Out of the ashes: reparations for victims of gross and systematic human rights violations*, Antwerp: Intersentia, 135-150.
- Hamber, B. (2006). Narrowing the micro and the macro, in: De Greiff, P. (ed.), *The handbook of reparations*, Oxford: Oxford University Press, 560-588.
- Hamber, B. (2009). *Transforming societies after political violence; truth, reconciliation, and mental health*. Springer.
- Hatzfeld, J. (2004). *Seizoen van de machetes*. Bezige Bij.
- Hatzfeld, J. (2007). *The antelope's strategy. Living in Rwanda after the genocide*. Farrar. Straus and Giroux (in het Nederlands vertaald bij Bezige Bij, De strategie van de antilopen).
- Hayner, P.B. (2011). *Unspeakable truths: Transitional justice and the challenge of truth commissions*. New York: Routledge.
- Henzelin, M., Heiskanen, V. & Mettraux, G. (2006). Reparations to victims before the International Criminal Court: Lessons from international mass claims processes. *Criminal Law Forum*, 17, 317-344.

- Hofmann, R. (2010). *Reparations for victims of armed conflicts*. Report to the ILA Hague Conference 2010.
- Holtzmann, H.M. and Kristjansdottir, E. (2007). *International Mass Claims Processes: Legal and Practical Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Human Rights Watch (HRW) (2008). *Courting history: The landmark International Criminal Court's first years*. New York, Human Rights Watch.
- Human Rights Watch (2011). Justice compromised, the legacy of Rwanda's community-based Gacaca courts. <http://www.hrw.org/node/99189>.
- Human Security Report Project (2009-2010). *Human Security Report 2009/2010: The Causes of Peace and The Shrinking Costs of War*. <http://www.hsrgroup.org/human-security-reports/20092010/overview.aspx>.
- International Center Transitional Justice (2011). Perú: ¿Cuánto se ha reparado en nuestras comunidades? <http://ictj.org/publication/per%C3%BA-%C2%BFcu%C3%Ainto-se-ha-reparado-en-nuestras-comunidades>.
- Johnson, K., Scott, J., Rughita B., Kisielewski, M., Ong, R., Lawry, L. (2010). Association of sexual violence and human rights violations with physical and mental health in territories of the Eastern Democratic Republic of the Congo, *JAMA* 304(5), 553-562.
- Ka Hon Chu, S., Brouwer, A., de, & Römken, R. (2011). Survivors of sexual violence in conflict: Challenges in prevention and international criminal prosecution. In R.M. Letschert, R.H. Haveman, A. de Brouwer, & A. Pemberton (Eds.), *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Cambridge | Antwerp | Portland: Intersentia, 529-561.
- Kant, I. (1991). *The metaphysics of morals*, trans. Mary Gregor, Cambridge University Press.
- Kauzlarich, D., Matthews, R. & Miller, W.J. (2001). Toward a victimology of state crime. *Critical Criminology*, 10, 173-194.

- Kelly, J.G., Ryan, A., Altman, B.E.; Stelzner, S.P. (2000). Understanding and changing social systems: an ecological view. In Rappaport, J. & Seidman, E. (eds.), *Handbook of community psychology*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 133-159.
- Kiernan, B. (2007). *Blood and soil: A world history of genocide from Sparta to Darfur*. New Haven/ London: Yale University Press.
- Kundera, M. (1980). *The book of laughter and commitment*. Alfred A. Knopf, Inc.
- Kristjánsdóttir, E. (2009). International mass claims processes and the ICC Trust Fund for Victims, in Ferstman, Goetz and Stephens (eds.), *Reparations for victims of genocide, war crimes, and crimes against humanity, systems in the place and systems in the making*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Landsman, S. (1996). Alternative responses to serious human rights abuses: of prosecution and truth commissions. *Law and Contemporary Problems*, 59, 81-96.
- Lapante, L.J. (2007). On the indivisibility of rights: truth commissions, reparations, and the right to development. *Yale Hum. Rts & Dev. L.J.* Nr. 10.
- Letschert, R.M. & Ammerlaan, V.C. (2010). Compensation and reparation for victims of terrorism. In R.M. Letschert, I. Staiger & A. Pemberton (eds.). *Assistance to victims of terrorism: Towards a European standard of justice*. Dordrecht: Springer, 215-266.
- Letschert, R.M. & Boven, T. van (2011). Providing reparation in situations of mass victimization: Key challenges involved. In R.M. Letschert, R. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 153-184.
- Letschert, R.M. & Groenhuijsen, M.S. (2011). Global governance and global crime: Do victims fall inbetween? In R.M. Letschert & J.J.M. van Dijk (eds.). *The new faces of victimhood*. Houten: Springer, 15-40.

- Letschert, R.M. (2010). Protecting and empowering victims of international crimes through the Human Security Concept - A new challenge for victimologists? <http://ssrn.com/abstract=1594250>.
- Levi, P. (1987). *If this is a man – Truce*. Trans. Stuart Woolf. Abacus.
- Levi, P. (1988). *The drowned and the saved*, trans. Raymond Rosenthal. New York: Summit.
- Longman, T., Pham, P. & Weinstein, H.M. (2004). Connecting justice to human experience: Attitudes toward accountability and reconciliation in Rwanda. In: E. Stover & H.M. Weinstein (eds.). *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. Cambridge: Cambridge University Press, 206-225.
- Maas-de Waal, C. (2006). *Voorzieningen voor slachtoffers van misdrijven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mann, M. (2005). *The dark side of democracy. Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mani, R. (2002). *Beyond retribution. Seeking justice in the shadows of war*. Cambridge: Polity Press.
- Mani, R. (2005). Rebuilding an inclusive political community after war. *Security Dialogue*, 36(4), 511-526.
- McGonigle, B. (2011). *Procedural justice?: victim participation in international criminal proceedings*. Intersentia.
- Mendeloff, D. (2009). Trauma and vengeance: assessing the psychological and emotional effects of post-conflict justice. *Human Rights Quarterly*, 1, 592-623.
- Meron, T. (2006). The humanization of international law (Hague Academy of International Law Monographs, 3. Brill Academic Publishers.

- Miller, Z. (2008). Effects of invisibility: in search of the 'economic' in transitional justice. *International Journal of Transitional Justice*, 2(3), 266-291.
- Minow, M. (1998). *Between vengeance and forgiveness: Facing history after genocide and mass violence*. Boston: Beacon Press.
- Mohan, M. (2009). The paradox of victim-centrism: victim participation at the Khmer Rouge Tribunal, *Intl Crim Law Review*, Vol. 9, Nr. 5, 2009, 733-775.
- Moreno-Ocampo, L. (2006). 'Keynote Address: Integrating the Work of the ICC into Local Justice Initiatives', 21 *American University International Law Review*, 497-503.
- Ndahinda, F. (2011). Survivors of the Rwandan genocide under domestic and international legal procedures. In: R.M. Letschert, R. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 463-492.
- Neuffer, J. (2001). *The key to my neighbours house. Seeking justice in Rwanda and Bosnia*. New York: Picador.
- Oomen, B. (2009). *Universele rechten, lokale gevechten. Over de werking van het rechtspluralisme*. Inaugurele rede, 17 April.
- Orentlicher, D. (1991). Settling accounts: The duty to prosecute human rights violations of a prior regime. *Yale Law Journal*, 100, 2537-2544.
- Orth, U. (2002). Secondary victimization of crime victims by criminal proceedings. *Social Justice Research*, 15(4), 313-325.
- Orth, U. & Maercker, A. (2004). Do trials of perpetrators retraumatize crime victims? *Journal of Interpersonal Violence*, 19(2), 212-227.
- Osiel, M. (2005). The banality of good: Aligning incentives against mass atrocity. *Columbia Law Review*, 105, 1751-1861.

- Parmentier, S. (2003). Global justice in the aftermath of mass violence: the role of the International Criminal Court in dealing with political crimes. 41/1-2 *International Annals of Criminology*, 203-224.
- Parmentier, S., Valiñas, M., & Weitekamp, E. (2009). How to repair the harm after violent conflict in Bosnia? Results from a Population-Based Survey. *Netherlands Quarterly of Human Rights* 27(1), 27-44.
- Parmentier, S., Vanspauwen, K., & Weitekamp, E. (2008). Dealing with the legacy of mass violence: changing lenses to restorative justice. In Smeulers, A. & Haveman, R. (eds.), *Supranational criminology: toward a criminology of international crimes*. Antwerp/Oxford/Portland: Intersentia, 335-356.
- Pellet, A. (2004). Internationalized courts, better than nothing. In: C.R. Romano, A. Nollkaemper & J.F. Kleffner (eds.). *Internationalized criminal courts and tribunals: Sierra Leone, East Timor, Kosovo and Cambodia*. Oxford: Oxford University Press, 437-444.
- Pemberton, A., Letschert, R.M., De Brouwer, A., Haveman, R. (2011). Een victimologisch perspectief op het internationale strafrecht, *Tijdschrift voor Criminologie*, 53(4), 74-88.
- Pemberton, A. & Reynaers, S. (2011). The controversial nature of victim participation: Therapeutic benefits in victim impact statements. In: E. Erez, M. Kilchling & J.A. Wemmers (eds.). *Therapeutic jurisprudence and victim participation in criminal justice: International perspectives*. Durham (NC): Carolina Academic Press, 229-248.
- Pham, P. & Vinck, P. (2010a). Building peace, seeking justice: *A population-based survey on attitudes about accountability and social reconstruction in the Central African Republic*. Berkeley (CA): Human Rights Centre.
- Pham, P. & Vinck, P. (2010b). *Transitioning to justice: A population-based survey about social reconstruction and justice in Northern Uganda*. Berkeley (CA): Human Rights Centre.

- Pham, P., Vinck, P. & Weinstein, H.M. (2010). Human rights, transitional justice, public health and social reconstruction. *Social Science and Medicine*, 70(1), 98-105.
- Pham, P., Vinck, P., Stover, E., Moss, A., Wierda, M. & Bailey, R. (2007). *When the war ends: A population-based survey on attitudes about peace, justice and social reconstruction in Northern Uganda*. Berkeley (CA): Human Rights Centre.
- Pisillo-Mazzeschi, R. (1999). International Obligations to Provide for Reparation Claims? In Randelzhofer, A. and Tomuschat, C. (eds), *State Responsibility and the Individual*. The Hague: Nijhoff, 149-172.
- Reybrouck, D. van (2010). *Congo*. De Bezige Bij.
- Roermund, B. van (2011). Time beyond time – time before time: comments on Ricoeur. In Van Stokkom, B., Doorn, N., Tongeren, P. van (eds.), *Public forgiveness in post-conflict contexts*. Cambridge – Antwerp – Portland, Intersentia, 91-105.
- Rodriquez Rescia, V. (1999). Reparations in the Inter-American System for the protection of human rights. *ILSA Journal of International and Comparative Law*, 5,3, 583-601.
- Roberts, P. (2003). Restoration and retribution in international criminal justice: An exploratory analysis. In: A. von Hirsch, J.V. Roberts, A. Bottoms, K. Roach & M. Schiff (eds.). *Restorative and criminal justice: Competing or reconcilable paradigms*. Oxford: Hart Publishing, 115-134.
- Rombouts, H. (2004). *Victim organisations and the politics of reparation: A case-study on Rwanda*. Intersentia.
- Rombouts, H., Sardaro, P., & Vandeginste, S. (2005). The right to reparation for victims of gross and systematic violations of human rights. In De Feyter, K., Parmentier, S., Bossuyt, M., & Lemmens, P. (eds.), *Out of the ashes: reparations for victims of gross and systematic human rights violations*. Antwerp: Intersentia, 460-463.

- Rosenfeld, F. (2010). Collective reparation for victims of armed conflict, *International Review of the Red Cross*, Vol. 92, Nr. 879.
- Roth-Arriaza, N., (2003-2004). Reparations decisions and dilemmas. *Hastings International & Comparative Law Review*, Vol. 157.
- Roth-Arriaza, N. & Mariezcurrena, J. (2006). *Transitional justice in the twenty-first century, beyond truth versus justice*. Cambridge Press.
- Schneider, H.J. (2001). Victimological developments in the world during the past three decades: A study of comparative victimology – Part 2. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 45(5), 539-555.
- Seibert-Fohr, A. (2009). *Prosecuting serious human rights violations*. Oxford: Oxford University Press.
- Schotsmans, M. (2011). Justice at the doorstep. Victims of international crimes in formal versus tradition-based justice mechanisms in Sierra Leone, Rwanda and Uganda. In: R.M. Letschert, R. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 353-384.
- Shaw, M. (2001). Time heals all wounds? In: G. Farrell and K. Pease (eds.) *Repeat victimization. Crime Prevention Studies*, volume 12, (218-233). Monsey NY, Criminal Justice Press.
- Sen, A. (2006). *Identity and violence*. Norton & Company.
- Sen, A. (2009). *The idea of justice*. London: Allen Lane.
- Shapland, J., Wilmore, J. & Duff, P. (1985). *Victims in the criminal justice system*. Cambridge: Gower.
- Shelton, D. (2005). The United Nations Principles and Guidelines on Reparations: Context and Contents, in: De Feyter, K., Parmentier, S., Bossuyt, M., & Lemmens, P. (eds.), *Out of the ashes. Reparation for victims of gross and systematic human rights violations*. Antwerp/Oxford: Intersentia, 11-33.

- Shelton, D. (2006). *Remedies in international human rights law*. Oxford: Oxford University Press.
- Sikkink, K. & Walling, C.B. (2007). The impact of human rights trials in Latin America. *Journal of Peace Research*, 44(4), 427-445.
- Sivakumaran, S. (2010). Lost in translation: UN responses to sexual violence against men and boys in situations of armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 92(877), 1-19.
- Smeulers, A. (2011). Eroding the myth of pure evil. When victims become perpetrators and perpetrators victims. In R.M. Letschert, R. Haveman, A. de Brouwer & A. Pemberton (eds.). *Victimological approaches to international crimes: Africa*. Antwerp: Intersentia, 65-87.
- Snyder, S. & Vinjamuri, R. (2004). Trials and errors: Principle and pragmatism in strategies of international justice. *International Security*, 28(3), 5-44.
- Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Solzhenitsyn, A. (1988). *The Gulag Archipelago, 1918-1956*, trans. Thomas P. Whitney and Harry Willets. New York: Harper and Row.
- Staub, E. (1989). *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. New York: Cambridge University Press.
- Strang, H. (2002). *Repair or revenge*. Oxford: Oxford University Press
- Suarez-Orozco, M. (1991). The Heritage of Enduring a 'Dirty War:' Psychosocial Aspects of Terror in Argentina, 1976-1988, *Special Issue of The Journal of Psychohistory and Psychoanalytic Anthropology*. 18(4): 469-505.
- Taylor, L. (2009). The United Nations Compensation Commission. In Ferstman, C., Goetz, M., & Stephens, A., *Reparations for victims of genocide, war crimes and crimes against humanity, systems in place and systems in the making*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.

- Teitel, R.G. (2002). *Transitional justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Tiemessen, A.E. (2004). After Arusha: *Gacaca* justice in post-genocide Rwanda. *Africa Studies Quarterly*, 8, 1.
- Tomuschat, C. (2002). Reparation for victims of grave human rights violations. 10 *Tul. J. Int'l & Comp. L.* 157.
- Tomuschat, C. (2003). Peace enforcement and law enforcement: two separate chapters of international law? In *Studi di diritto internazionale in onore di Gaetano Arangio-Ruiz* (Napoli:Editoriale Scientifica, 2003) Vol. 3, 1745-1769.
- Tomuschat, C. (2005). Darfur, compensation for the victims. 3 *J. Int'l Crim. Just.* 579.
- Tomuschat, C. (2008). *Human rights, between idealism and realism*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolbert, D. & Solomon, A. (2006). United Nations reform and supporting the rule of law in post-conflict societies. *Harvard Human Rights Journal*, 29, 29-62.
- Treven, T. (2006). Customary international law. In *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*.
- UN Report (1996). Report on the situation of human rights in Rwanda, United Nations Economic and Social Council, E/CN.4/1996/68, 29 January 1996.
- UN Report (2006). Doing justice: how informal justice system can contribute. United Nations Development Programme.
- UN Report (2008). Rule-of-law tools for post-conflict states, Reparations programmes, Office of the UN Commissioner on Human Rights.
- UN Report (2011). Report of the panel on remedies and reparations for victims of sexual violence in the Democratic Republic of Congo to the High Commissioner for Human Rights.

- Viaene, L. & Brems, E. (2010). Transitional justice and cultural context; learning from the universality debate. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Vol. 28/2, 199-224.
- Vinck, P., Pham, P., Baldo, S. & Shigekane, R. (2008). *Living with fear. A population based survey on attitudes about peace, justice and social reconstruction in Eastern Democratic Republic of Congo*. Berkeley (CA): Human Rights Centre.
- Vriezen, V. (2011). *Amnesty Justified? The Need for a Case by Case Approach in the Interest of Human Rights*. Intersentia.
- Waller, J. (2007). *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing*. Oxford: Oxford University Press.
- Wemmers, J.M. & De Brouwer, A. (2010). Globalization and victims Rights at the International Criminal Court. in: Letschert and Van Dijk (Eds.), *The New Faces of Victimhood*. Springer.
- Wemmers, J. (2011). The needs of victims of international Crimes, in: Letschert, Haveman, De Brouwer, Pemberton, *Developing Victimological Approaches to International Crimes, Focus on Africa*. Intersentia.
- Winkel, F.W. (2007). Post traumatic anger. Missing link in the wheel of misfortune. Rede uitgesproken bij het aanvaarden van het ambt van hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg, 17 oktober 2007.
- World Development Report (2011). *Conflict, Security, and Development*, World Bank, Washington
- Zappalá, S. (2010). The rights of the victim versus the rights of the accused. *Journal of International Criminal Justice*, 8, 165-179.
- Zegveld, L. (2003). Remedies for victims of violations of international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, Vol. 85, Nr. 851.

Zegveld, L. (2010). Victims' reparations claims and international criminal courts. Incompatible values? *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 8, Nr. 1, 79-111.

Colofon

copyright

Prof. Dr. Mr. Rianne Monique Letschert

vormgeving

Beelenkamp ontwerpers, Tilburg

fotografie omslag

Ton Toemen

druk

PrismaPrint, Tilburg University

